

DİL VE DİLLER

**Karadeniz Teknik Üniversitesi
Türk Dili Bölümü**

(1. DÖNEM)

- **DİL:** *“Dil, insanlar arasında anlaşmayı sağlayan tabiî bir vasıta; kendi kanunları içinde yaşayan ve gelişen canlı bir varlık; milleti birleştiren, koruyan ve onun ortak malı olan sosyal bir müessese; seslerden örülmüş muazzam bir yapı; temeli bilinmeyen zamanlarda atılmış bir gizli antlaşmalar ve sözleşmeler sistemidir.” “Dil, düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir.”, “Dar anlamıyla dil, bir toplumdaki insanların anlaşmalarını konuşma ya da yazı ile sağlayan işaretler sistemidir.”* Şekillerinde tanımlanan dil, temelde insanlar arasında anlaşmayı sağlayan en etkili ve en gelişmiş bir araçtır. *“Konuşma yeteneği, dolayısıyla dil, insanı insan yapan niteliklerin başında gelir.”* İnsanların birbirleriyle kurduğu her ilişkide dil vardır.
- Her millet dilini kendi ihtiyaçlarına, kültür ve medeniyet seviyesine, coğrafyasına ve zevklerine göre oluşturur. Onun için yeryüzünde sayıları binlerle ifade edilen farklı diller mevcuttur.
- “Dil nasıl doğmuştur?”, “İlk konuşmalar hangi şekilde ortaya çıkmıştır?”, “Diller tek bir kaynaktan mı, çeşitli kaynaklardan mı doğmuştur?” gibi soruların cevapları varsayımdan öteye gitmemektedir.

- Dilin doğuşuyla ilgili çok çeşitli varsayımlar vardır. Bunların önemlilerini şöyle tanıtabiliriz:
- **A-Yansımaları temel alan varsayım:** Dünyadaki bütün dillerde doğadaki seslerin taklidiyle oluşturulmuş ögeler mevcuttur. İşte bu kurama göre dil, insanların çevrelerinde duydukları sesleri (hayvan bağırtiları, gök gürlemesi, rüzgar sesi, suların çağıldaması vs.) taklidiyle ortaya çıkmıştır. Bu varsayımın zayıf noktası bütün dillerde mevcut olan bu yansıma sözcüklerin sayısının çok az olmasıdır.
- **B-Ünlemleri temel alan varsayım (Aha ya da Puh Puh kuramı) :** Kimi bilginler de dilin doğuşunu ünlemlere dayandırmıştır. Bu varsayıma göre ilk insan, kimi yaratık ve olaylar karşısında (korktuğunda, sevindiğinde, canı acıdığında vs.) şaşkınlığını, hayranlığını, korkusunu vs. ifade etmek için bazı ünlemler çıkarmış, daha sonra bu sesleri tekrar ederek sözcükleri oluşturmuştur. Bu kuramın zayıf yönü de tıpkı yansıma kuramında olduğu gibi ünlemlerin sayısının da dillerin sözvarlığında çok az olmasıdır.
- **C- İş varsayımı (Yo-He-Ho kuramı) :** İnsanların ortak iş yaparken işi kolaylaştırmak için birtakım ortak sesler çıkardıkları gerçeğinden hareket edilerek oluşturulan bir kuramdır. Bu kuramı savunanlar yapılan ilk işin “kazmak” olduğunu ve ilk insan seslerinin de bu eylemle ilgili olduğunu iddia etmektedirler. Bu kuramın zayıf yönü ise isim köklerinin izahının zorluğudur.

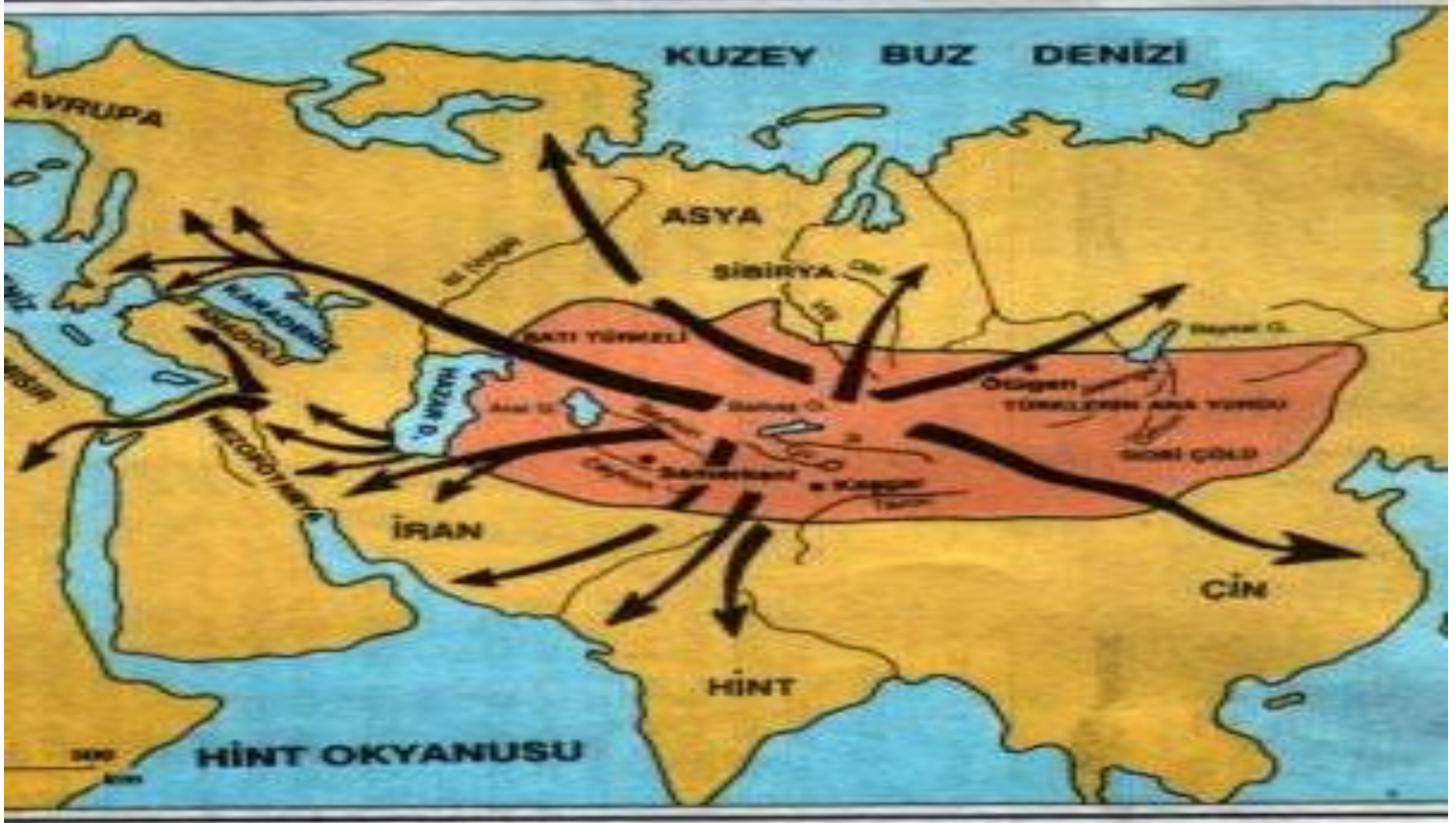
- Bunların dışında “Ruhbilimsel Kuram”, “Ay-Dil Kuramı”, “Güneş-Dil Kuramı” gibi kuramlar da vardır.
- Alman bilgin Wilhelm WUNDT dilin doğuşuyla ilgili bütün bu kuramlardan faydalananarak farklı bir görüş ileri sürmüştür. “Wundt, ruhbilimin verilerinden yararlanmakta, jest dilini derinlemesine incelemekte, dil seslerini; hayvanlar arasındaki canlı sesler, çocuktaki dil sesleri, dildeki doğa sesleri ve yansımalar açısından ele aldıktan sonra “söyleyiş” denen şeyi, ağzın içini de kapsayan geniş anlamda bir mimik hareketi olarak kabul etmektedir. Dil seslerinin ilk aşaması, bilgine göre, ses aygıtının meydana getirdiği fiziksel ve ruhsal anlamlılık taşıyan hayvansal ses belirtilerinden oluşmuştur. Bu belirtiler önce içgüdüsel iken daha sonra, zaman zaman bilinçli olarak kullanılan anlatım aracı olmuşlardır. Bağırma durumundaki ilk sesler, sonradan perdeli sese dönüşmüştür.”
- Wundt, bu kuramını çocuk diline dayandırmakta, çocuğun dil öğrenmeye başlarken çıkardığı, hayvan seslerine benzeyen bağırmalara dikkat çekmektedir. Wundt’un bu görüşü, dilbilim dünyasında en geçerli görüştür.

Dil-Millet İlişkisi: Dil, sosyal bir varlık olması bakımından milletin en temel vasfı olarak karşımıza çıkar. Çünkü milletin fertleri kullandıkları ortak dille anlaşılır. Dünyayı, ana dilleriyle seslendirirler. Bir toplumda yaşayan insanlar, dünyayı olduğu gibi değil, dillerinin kendilerine sunduğu gibi görürler. Bu durumu ünlü dilbilimci Wilhelm von Humboldt “İnsanlar, bu dünyada ana dillerinin dünyayı kendilerine sunduğu biçimde yaşamaktadırlar.” diye izah etmektedir. Milletler geçmişte yarattıkları bilgi ve birikimi dille geleceğe aktarırlar. Bir milletin geçirdiği sosyal, siyasî ve kültürel evreler, iniş ve çıkışlar o milletin dilinden takip edilebilir. Mesela, Türklerin Uygurlar döneminde eski inançlarını bırakıp, Budizm’e, Maniheizm’e geçişlerinin; X. yy.da İslamı kabul edişlerinin vs. etkilerini Türk yazı dilinden takip etmemiz mümkündür. Bu durumu Prof. Dr. Zeynep Korkmaz; “...dil yapısı yaşama düzeninin yapısına paralel bir şekilde yol almaktadır.”^[1] diye açıklamaktadır.

Bir milleti kullandığı dil belirler. Bugün yaşamayan, tarih sahnesinden silinmiş milletleri ancak dilleri sayesinde tanıyabiliyoruz: Sümerler, Hititler, Etiler... vb. gibi.

Dil-millet ilişkisinde, dilin, millî birliğin çimentosu olduğunu en açık şekilde M. Kemal ATATÜRK’ün şu sözlerinde görebiliriz: “Türkiye Cumhuriyetini kuran Türk halkı, Türk milletidir. Türk milleti demek, Türk dili demektir. Türk dili, Türk milleti için kutsal bir hazinedir. Çünkü Türk milleti, geçirdiği nihayetsiz felaketler içinde ahlâkının, ananelerinin, hatıralarının, menfaatlerinin, kısacası, bugün kendi milliyetini yapan her şeyinin dili sayesinde muhafaza olduğunu görüyor. Türk dili, Türk milletin kalbidir, zihnidir.”

- **Dil-Kültür İlişkisi:** “Kültür, bir topluluğu, bir cemiyeti, bir milleti, millet yapan, onu diğer milletlerden farklı kılan hayat tezahürlerinin bütünüdür.” Dil ise, hem yaratıcısı, hem de taşıyıcısı olması bakımından yazılı ve sözlü kültürün temelidir. Dilin gelişmişliği, aynı zamanda, kültürün gelişmişliğinin de aynasıdır. Bu açıdan bakıldığında, gelişmiş, mükemmel diller, gelişmiş mükemmel kültürlerin aynasıdır. Anlatım gücü zayıf, gelişmemiş bir dile sahip olan milletlerin zengin bir kültürü olması da mümkün değildir.

Orta Asya'dan büyük göçler ve Türk Dilinin yayılma alanları.

- **YERYÜZÜNDEKİ DİLLER VE TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ**
- **KONUNUN AMACI:** Yeryüzündeki dilleri tanıtmak ve Türkçenin bu dille arasındaki yerini belirlemek.
- Yeryüzünde ne kadar millet varsa, o kadar da dil vardır. Türkçede dil isimleri millet adına +ca, +ce, +ça, +çe isimden isim yapma eki getirilerek oluşturulur: Türkçe, Almanca, İngilizce, Arapça, Farsça gibi. Her millet dünyayı, kendi kültürüne, coğrafyasına, hayat anlayışına, hançeresine uygun olan diliyle seslendirir. Bugün her milletin dili ayrı, bağımsız olmakla birlikte, aralarında bazı benzerlikler de görülebilir. Bu benzerlikler, bazen, herkesin görebileceği kadar açıkken, bazen de sadece dilbilimcilerin fark edebileceği benzerliklerdir.
- Yeryüzündeki diller iki bakımdan ortak gruplarda tasnif edilirler:
 - 1- Menşe (kaynak) bakımından (dil aileleri),
 - 2- Yapı bakımından (dil grupları).

- **1-KAYNAKLARI BAKIMINDAN DİL AİLELERİ:**
- Aynı ana kaynaktan çıkan, akraba dillerdir. Bir dil ailesi, aynı ana kaynaktan gelişmiş çeşitli dillerden oluşmaktadır. Kaynaklarına göre dil ailelerinin tasnifinde en temel ölçütler dillerin “ses, şekil ve cümle” yapılarındaki denkliklerdir. Bunun yanında “temel (çekirdek) sözcükler”deki ortaklıklar ve “tarihî gelişmeler” de akrabalığın tespitindeki önemli ölçütlerdir. “Eski bir anadilden gelen diller çok defa büyük dallara ayrılmış bulunur. Hind-Avrupa dil ailesinin Hind-İran, Baltık-Slav, Yunan, Latin, Germen dalları gibi... Buna göre aynı ailede, diller arasında akrabalık da derece derece olur. Meselâ, Farsça ile İngilizce ayrı dallardan ve uzak akraba; Almanca ile İngilizce ise aynı daldan ve yakın akrabadır.” Yeryüzündeki başlıca dil aileleri şunlardır:

A-Hint-Avrupa Dilleri: Dünyada yer alan dil ailelerinin en büyüklerinden birisidir. Bu dil ailesinde Fince, Macarca ve bazı küçük nüfuslu milletlerin dilleri dışındaki bütün Avrupa dilleri, Asya dillerinden Farsça ve Hindistan'da konuşulan diller girer. Adından da anlaşılacağı gibi bu dil ailesinin, Avrupa ve Asya kolu mevcuttur. Bu dil ailesinin Avrupa kolunda şu diller vardır:

a-Germen Dilleri: Almanca, Felemenkçe, İngilizce ve İskandinav dilleri bu gruptadır.

b-Roman Dilleri: Latince, Fransızca, İspanyolca, Portekizce, İtalyanca ve Romence bu gruptadır.

c-İslav Dilleri: Rusça, Bulgarca, Sırpça, Lehçe, Boşnakça bu gruptadır.

ç-Yunanca, Arnavutça, Keltçe, Litvanca.

d-Bugün yaşamayan eski Anadolu dillerinden Hititçe.

Bu dil ailesinin Asya kolunda da şu diller mevcuttur:

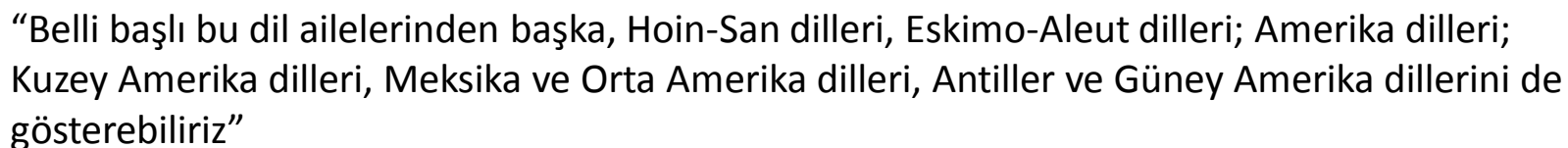
a-Hintçe (Tarihî Sanskritçe ve bugünkü Hint dilleri).

b-Farsça (Tarihî Avesta da bu koldadır).

c-Toharca ç-Ermenice

- **B- Sââmî- Hâmî Dilleri:** Kısaca Sââmî dilleri de denilen bu dil ailesinde eski çağlardan beri yeryüzünde konuşulan diller bulunmaktadır. Adını, Tevrat'ta geçen Hz. Nuh'un oğulları Ham ve Sam'dan alan bu dil ailesinin Sââmî kolunda şu diller bulunmaktadır: Akkadca, Ugarit dili, İbranice (Kenanî), Süryanca, Aramca (Aramî), Arapça.
- Bu dil ailesinin Hâmî kolunda ise; Mısır'da, Kuzey Afrika'da, Kanarya adalarında, Kızıldeniz'in batısında ve Habeşistan'da konuşulan diller vardır.
- **C- Çin-Tibet Dilleri:** Asya'nın bu büyük dil ailesi, Çin ve Tibet dillerini içine alır ve Tibet-Burma, Tay-Çin olmak üzere iki kola ayrılır.
- **Ç- Bantu Dilleri:** Afrika'daki bu en büyük dil ailesinin içine Orta ve Güney Afrika'da yaklaşık 50 milyon insanın konuştuğu çeşitli diller girmektedir.

•
•
•
•
•
•
•
•
•
•
•

- **2- YAPI BAKIMINDAN DİL GRUPLARI (Fonolojik Tasnif):** Dünya dilleri, ses sistemleri, kelime ve cümle yapıları bakımından farklılıklar ve benzerlikler gösterir. İşte bu üç ölçüt göz önünde bulundurularak dünya dilleri şu dil gruplarında toplanmışlardır:
- **A-Tek Heceli (Ayrımlı) Diller:** Bu dillerde kelimeler tek hecelidir. Kelimeler cümle içinde değişmezler. Başka bir deyişle kelimeler çekime girmezler. “Tek heceli oldukları için şeklen birbirine çok benzeyen kelimeleri ayırt etmek için çok zengin bir vurgu sistemi vardır.”
- Çince, Tibetçe, Siyamca, Vietnam dili, Cava dili bu dil grubundadır.
- **B-Eklemeli (Bitişimli) Diller:** Bu dil grubundaki dillerde tek veya çok heceli kelime kökleri ve bu köklerden yeni kelimeler türeten veya kelimeleri çekime sokan ekler mevcuttur. Bu ekler kelime köküne getirilirken kök değişmez ve kök ile ekler birbirinden rahatça ayrılabilir. Bu dillerin bir kısmı baştan ek alırken (Macarca), bazıları da sondan ek alırlar (Moğolca, Mançu –Tunguzca, Japonca, Korece). Türkçe de yapı bakımından bu dil grubundadır ve sondan ek alan bir dildir.

- **C-Çekimli (Bükümlü-Tasrifli) Diller:** Bu dillerde tek veya çok heceli kelime kökleri ve az olmakla birlikte bazı ekler vardır. Ancak yeni bir kelime yapılırken, çoğunlukla, kelime kökü içten bir kırılmaya uğrar. Bu kırılma bazen kelime kökünü tamamen tanınmaz hale getirirken, (Hint-Avrupa dillerinde böyledir.) bazen de kelime kökündeki aslî sesler (sessiz sesler) muhafaza edilerek yeni kelime ile kelimenin kökü bağ belli olur (Sâmî dilleri böyledir). Mesela Arapça ktb> katib, mektub, kitabet; hkm> hükm, hâkim, mahkûm vb. gibi.
- Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu, bu dil gruplarına bir dördüncüsünü de eklemektedir. “Mümteziç, terkibî (birleşik)” diller diye adlandırdığı bu grubu Caferoğlu şöyle tanıtmaktadır: “Bu gruba şimalî Amerika yerlileri ile, genel olarak, şimalî Amerika ırkına mensup kavimlerin dilleri girmektedir. Bu diller şeklen iltisakî (eklemeli) olmak bakımından Ural-Altay dilleri grubuna yaklaşmaktadır. Ancak birleşik kelimeler terkiplenmesinde ve türemesinde, kendine mahsus bir hususiyete maliktir ki, buna diğer dillerde rastlanmaz. Bazen bu dilde bir birleşik kelime bizim bir cümlemizin yerini tutmaktadır.”

- **TÜRK DİLİNİN TARİHÎ DEVİRLERİ VE GELİŞMESİ**
- **KONUNUN AMACI:** Türk Dilinin tarihi gelişimi hakkında bilgi vermek.
- **1- Türk Dilinin Eskiliği Meselesi ve Tarihî Devirleri:**
- **A- Türk Dilinin Eskiliği Meselesi:** Her dilin olduğu gibi Türkçenin de aydınlık ve karanlık devirleri vardır. Türkçeyi yazılı belgelerle takip edebildiğimiz dönem (Eski Türkçe çağı), dilimizin aydınlık dönemidir. Bu dönemden itibaren (VII. yy.dan itibaren) Türkçenin gelişimini, geçirdiği farklılıkları, bu farklılıkları yaratan sosyal, siyasî ve kültürel etkileri yazılı belgelerden rahatlıkla takip edebiliriz. Bundan önceki dönemler ise Türkçenin farazî (karanlık) dönemleridir.
- Türk dilinin (içinde Türk adı geçen) ilk yazılı belgeleri, VII. yüzyılda yazılan Orhun Yazıtları'dır. Aynı alfabeyle yazılan Yenisey Yazıtları'nın tarihleri daha eskidir. Ancak bu yazıtlar Köktürklerden değil Kırgız Türklerinden kalmıştır. Özellikle Orhun Yazıtları'nda çok gelişmiş, edebî bir dil karşımıza çıkmaktadır. Türkçenin yavaş gelişen bir dil olduğu da göz önüne alınırsa Orhun Yazıtları'ndaki Türkçenin kısa bir sürede ortaya çıkması mümkün değildir. Bu yüzden Türkçenin varlığını çok daha eskilere götürmemiz gerekir. Prof. Dr. Doğan Aksan, Orhun ve Yenisey Yazıtları'nın; soyut kavramlarındaki zenginlik, eşanlamlılık, çok anlamlılık, ileri öğeler, deyimler, atasözleri, ikilemeler ve sanatlı anlatımlar gibi özelliklerine dayanarak, *"...Türkçenin ileri bir dönemini yansıttığını ve bu çağda dilin bir yazın dili olduğunu..."* söylemektedir.

Prof. Dr. Osman Nedim Tuna “Sümer ve Türk Dillerinin Tarihî İlgisi İle Türk Dili’nin Yaşı Meselesi” adlı eserinde, çeşitli ses denkliklerinden (kurallarından) faydalananarak, Sümercedeki 168 kelimenin Türkçe olduğunu iddia etmektedir. Tuna, eserinde bu denklikleri verdikten sonra Türkçenin yaşı ile ilgili şunları söylemektedir:“...*Şu halde Türkler daha MÖ en az 3500’lerde bugünkü Türkiye’nin doğusunda oturuyorlardı ve dilleri, Sümerlerle iç içe yaşarken, henüz iki kola ayrılmıştı.*”

Osman Nedim Tuna, eserinin sonuç bölümünde bütün bu verilerden hareket ederek Türkçenin yaşıyla ilgili şu sonuçlara varmaktadır:

- 1- Sümercedeki 168 kelime Türkçedir.
- 2- Türkler en az MÖ 3500’lerde Türkiye’nin Doğu bölgelerinde bulunuyorlardı.
- 3- Bütün bunlara baktığımızda Türkçe en az 8500 yıllık bir dildir.
- 4-Bütün dünya dilleri içerisinde yaşayan, yazılı belgeye sahip (Sümerce tabletlerdeki Türkçe kelimeler) en eski dil Türkçedir.

Türkçenin, Ural-Altay dillerinin ve bazı Avrupa dillerinin yazılı belgelerini aşağıdaki bilgilerden takip edebiliriz:

Türk dili: En eski yazılı vesikası, Çoyren(Çoyrın) yazıtıdır. Yazılış tarihi MS 688-692'dir

Japonca: MS 712 Nihon Şoki. Ufak bir parçadır. Tarih olarak Türkçeye en yakın Altay dili Japoncadır.

Moğolca: En eski yazılı belgesi MS 1225'ten kalan Yesunka Taşı'dır.

Tunguz dili: Bu dilin bilinen en eski vesikası bugün yaşamayan "Çuçen dili"ne aittir ve MS 1413 yılından kalmadır.

Kore dili: Kore dilinin en eski yazılı vesikaları 1443'ten başlayarak karşımıza çıkmaktadır.

İngilizce: En eski vesikası MS 8.yüzyıldan kalma kısa bir vesikadır.

Fransızca-Almanca: MS 843 yılından kalma Serment de Strasbourg anlaşması en eski vesikadır.

Macarca: En eski vesikası 1057 yılından kalan Tihanyi Vakıfnamesidir.

Fince: En eski vesikası tarihi bilinmeyen bir İncil tercümesidir.

B- Türk Dilinin Tarihî Devirleri: Türkçenin doğuşu ve tarihî gelişimiyle ilgili iki farklı görüş vardır. Bunlardan birincisi; Türkçenin “Ana Hun Dili” adı verilen bir dilden doğduğudur ve Türk dilleri müstakil bir dil ailesi oluştururlar. Bu görüşe göre Ana Hun Dili’nin batı lehçesi bugünkü “Çuvaşça”yı, kuzey lehçesi bugünkü “Yakutça”yı, doğu lehçesi de “Türk-Tatar dilleri”ni yani Çuvaşça ve Yakutça dışındaki Türk dillerini doğurmuştur.^[1]

Diğer görüş ise, Türk dilinin, Ural-Altay dil ailesinin Altay koluna mensup olduğunu ve bu koldaki diğer dillerle birlikte (Moğolca, Mançu-Tunguzca, Japonca(?), Korece(?)) “Ana Altayca” denilen bir dilden türediğini savunmaktadır. Bu görüş Türkologlar (Türklük bilimciler) tarafından en fazla kabul gören görüştür.

Prof. Dr. Talat Tekin Türk dilinin tarihî dönemlerini şöyle tasnif etmektedir (Bu tasnif daha çok birinci görüşe uygundur): “1. İlk Türkçe dönemi (Aşağı yukarı çağımızın başlarına kadar sürer), 2. Ana Bulgarca ve Ana Türkçe dönemi (Kabaca 1.-6. yüzyıllar arası), 3. Eski Türkçe ve Eski Bulgarca dönemi (Kabaca 6.–11. yüzyıllar arası), 4. Orta Türkçe ve Orta Bulgarca dönemi (Kabaca 11.- 16. yüzyıllar arası), 5. Yeni Türkçe ve Çuvaşça dönemi (16. yüzyıldan bugüne kadar.”^[2]

Birçok Türkologun da benimsediği bir başka tasnif de Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu’nun tasnifidir. Caferoğlu Türk dilinin gelişimini, yazı dili öncesi ve sonrasıyla birlikte, şöyle tasnif etmektedir:

- **1-ALTAY DEVRİ:** Türk-Moğol dil birliği de denilen bu çağ tamamen farazî ve karanlıktır. Bu çağ, ancak Altay dillerinin akrabalığıyla ilgili teoriyi kabul edenlerce düşünülebilir. Bu çağ, Türkçenin, Moğolcanın, Mançu-Tunguzcanın ve diğer Altay dillerinin henüz teşekkül etmeden önce ortak bir dil olarak (ANA ALTAYCA) yaşadıkları varsayılan bir dönemdir. Bu dönem tarihin karanlık dönemlerini içine almaktadır.
- **2-EN ESKİ TÜRKÇE DEVRİ:** Ana Altaycadan ayrılan Türkçenin bağımsız bir dil olarak oluşmaya başladığı varsayılan dönemdir. Bu devreye Türk-Çuvaş dil birliği dönemi veya Proto Türkçe (Ön Türkçe) dönemi de denilmektedir. Bu dönemle de ilgili kesin bir tarih söylemek mümkün değildir. Bazı değerlendirmeler bu dönemi MÖ 8000’li yıllara kadar götürmektedir.
- **3- İLK TÜRKÇE DEVRİ:** Metinlerle olmasa da Türklüklerinde ittifak edilen kavimlerin veya Türk boylarının dillerini içine alan dönemdir. “Hükümdar ve yer adları, yabancı kaynaklarda geçen kelime ve özel adlarla belirlenen Hun, Bulgar, Avar, Hazar vb. Türk kavimlerinin dillerini yani bu Türk lehçelerini buraya sokabiliriz.” Türkologlar bu dönemde Türk dilini Batı Türkçesi ve Doğu Türkçesi diye iki bölüme ayırmakta; Batı Türkçesi ile bugünkü “Çuvaşça”nın temeli olan Bulgar Türkçesini, Doğu Türkçesiyle de Çuvaşça dışındaki diğer bütün Türk dillerinin temelini almaktadırlar.

4- ESKİ TÜRKÇE DEVRİ (VII. XI. Yüzyıl Arası) : Türk yazı dilinin tarihî metinlerle takip edilebilen ilk dönemidir. Bu dönem; **A-Köktürk, B-Uygur** devresi olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bazı bilim adamları, Köktürkçe ve Uygurcanın İslamî tesir altında gelişen devamı olan “Karahanlı Türkçesi”ni de bu devirde göstermektedir. Fakat biz Karahanlı Türkçesini Orta Türkçe döneminin başlangıcı olarak alacağız.

5- ORTA TÜRKÇE DEVRİ (XI. XVI. Yüzyıl Arası): Türk milletin devlet dini olarak İslamı kabulüyle başlattığımız bir devredir. Bu devrede İslam kültür ve medeniyetiyle ilgili ilk eserler verilmeye başlanmıştır. Bu dönemin başında dil, Eski Türkçenin özelliklerini büyük ölçüde korumaktadır. Bu devir; “...Eskiden nispeten toplu bir halde bulunan ve bir yazı dili geleneğini sürdüren Türk boylarının birbirinden ayrılarak, uzak bölgelerde kendi şivelerini yazı dili olarak oluşturmaya başladıkları bir çağdır. Ana yurttan kalan “halis Türkçe” ile Oğuz ve Kıpçak lehçeleri yazı dili olarak bu devirde ayrılmış ve kendi eserlerini vermeğe başlamışlardır.” Bu devirde karşımıza çıkan Türk lehçeleri şunlardır: a-Müşterek Ortaasya Türk Lehçeleri (Karahanlı ve Harezmi Türkçesi), b-Kuzey- Doğu Türkçesi (Kuman-Kıpçak, Çağatay, Uygur Türkçeleri), c-Batı Türkçesi (Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Türkiye Türkçesi)

6-YENİ TÜRKÇE DEVRİ (XVI. XX. Yüzyıl Arası): Osmanlı, Azerî, Türkmen, Çağatay (Hive-Hokant lehçeleri), Özbek edebiyatlarının dili bu döneme girer. Orta Türkçe çağında karşımıza çıkan Türk şivelerinin edebiyatlarının bu devirde gelişerek devam ettiğini görmekteyiz. Bir başka deyişle, Orta Türkçe dönemini Türk şivelerinin teşekkül ettiği dönem, Yeni Türkçe dönemini de bu şivelerle meydana getirilen edebiyatların geliştiği dönem olarak nitelendirebiliriz.

7-MODERN (ÇAĞDAŞ) TÜRKÇE DEVRİ (XX. Yüzyıl ve Sonrası) : Bugün içinde yaşadığımız devrin, Türk lehçe, şive ve ağızlarını içine alan dönemdir.

TÜRK YAZI DİLİNİN TARİHİ GELİŞİMİ

1- ESKİ TÜRKÇE: Türkçeyi yazılı metinlerle ve “Türk” adıyla takip edebildiğimiz aydınlık bir devirdir. Bu devrin

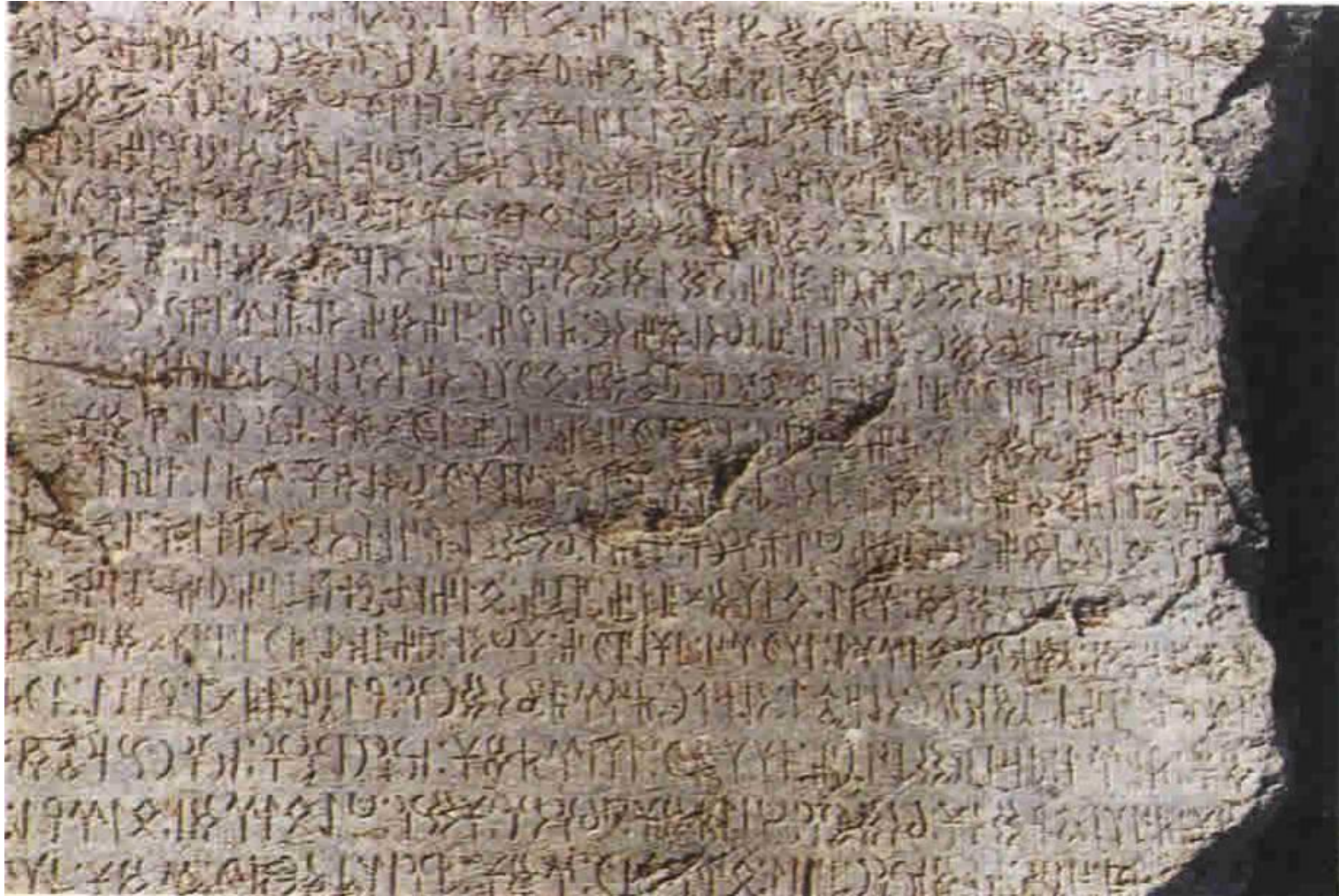
yazı dili, MS 552–745 tarihleri arasında hüküm sürmüş Köktürklerin ve 745–840 tarihleri arasında hüküm sürmüş Uygurların diline dayanır. Bu sebeple Eski Türkçeyi, Köktürkçe ve Uygurca diye iki döneme ayırıyoruz. Bugün elimizde Köktürklerden kalma taşlar üzerine yazılmış büyüklü küçüklü yazıtlarla, Uygurlardan kalma yazıtlar ve yazma eserler mevcuttur.

a-Köktürkçe: Köktürkler tarihte Türk adıyla devlet kuran ilk Türk topluluğudur. 552 yılında Bumin Kağan’ın kurduğu I. Köktürk devleti 630 yılında Çin’in esaretine girmiş, elli yıl kadar Çin esaretinde kaldıktan sonra 681–682 yıllarında Kutluk Kağan (İlteriş Kağan) önderliğinde Çin’e başkaldırmışlar ve II. Köktürk devletini kurmuşlardır.

Köktürklerden kalan dil yadigârları Köktürklerin “bengü (ölümsüz) taş” dedikleri, bir çeşit mezar taşları üzerine Köktürk alfabesiyle yazılmış yazılardır. Köktürklerin kullandığı bu alfabenin kaynağı tartışmalıdır. İlk defa Danimarka’lı bilgin Vilhelm Thomsen tarafından çözümlenen bu yazıya, Run yazısına olan benzerliğinden dolayı, “Runik Türk alfabesi” denilmiş ve Köktürklerin bu alfabeyi İskandinav milletlerinden aldığı iddia edilmiştir. Bu iddianın dışında bu alfabenin “Hitit” yazısıyla ilgisi olduğu; Aramî, Soğd ve Pehlevî yazı sisteminden çıktığı iddiaları da vardır. Bunların yanında Köktürk yazısının “Türk damgaları”ndan geliştiği fikri de oldukça kabul görmektedir. Köktürk alfabesinde dört ünlü, otuz bir basit, üç de birleşik ünsüz olmak üzere otuz sekiz (38) işaret (harf) vardır.

Köktürkler döneminden kalan bengü taşların en önemlileri Köktürk hükümdarı Bilge Kağan, kardeşi Kültigin ve vezirleri Tonyukuk adına dikilen yazıtlardır. Bunların dışında büyüklü küçüklü yüz altmış (160) civarında yazıt daha vardır. Prof. Dr. Muharrem Ergin bu yazıtların önemini şu sözlerle ifade ediyor: *“Türk adının, Türk milletinin isminin geçtiği ilk Türkçe metin.. İlk Türk tarihi.. Taşlar üzerine yazılmış tarih.. Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, milletle hesaplaşması.. Devlet ve milletin karşılıklı vazifeleri.. Türk milliyetçiliğinin temel kitabı.. Bir kavmi bir millet yapabilecek eser.. Türk dilinin mübarek kaynağı.. Türk yazı dilinin başlangıcını miladın ilk asırlarına çıkartan delil..”*

- **b- Uygurca:** 742 yılında Basmıl ve Karluklarla birleşerek Köktürklere karşı ayaklanan Uygurlar Köktürk devletini yıkarak 745 yılında Uygur Kağanlığı'nı kurdular. Ötüken bölgesini bırakarak, Tarım havzasındaki vaha şehirlerine yerleşen Uygurlar, Çin ve Soğdlularla ilişkileri sonucunda konargöçer hayatlarını bırakarak yerleşik hayata geçmişler, Kutluk Bilge Kül Kağan ve oğlu Moyun Çor ile Böğü Kağan zamanında her alanda oldukça güçlü konuma gelmişlerdir. Beşbalık, Bezeklik, Kara-hoço gibi önemli Türk şehirlerini kurmuşlardır. Yerleşik hayatın tesiri ve yaşadıkları bölgenin bir ticaret alanı olması nedeniyle, değişik kültürlerden etkilenmişler, eski inanç sistemini terk ederek Budizm, Maniheizm gibi inançları hatta bir kısmı da Hristiyanlığı benimsemişlerdir. Uygurlardan kalan yazılı metinlerde ve kullandıkları alfabelerde bu inançların izlerini görmek mümkündür. 840 yılında Kırgız Türkleriyle yaptıkları bir savaşta yenilerek dağılan Uygurlar, Doğu Türkistan bölgesine çekilip, Uygur ve Sarı Uygur adlarıyla Çin hâkimiyetindeki bu bölgede halen yaşamaktadırlar. (Sincan Uygur Özerk Bölgesi)
- Uygurcanın yazıya geçirilmesinde; Köktürk alfabesi, Uygur alfabesi, Soğd alfabesi, Mani yazısı, Brahmi yazısı ve Tibet yazısı kullanılmıştır. Uygurlar başlangıçta Köktürk yazısıyla taşlar üzerine yazılar yazarken, daha sonra diğer yazı türlerini kullanarak kâğıtlar üzerine yazılmış metinler oluşturmuşlardır. Hatta tahta üzerine oyulmuş Uygur harfleriyle baskı sistemini kullanmış olmaları nedeniyle; İngiliz Bilgini Carter ve Macar Türkolog Rasonyi matbaanın ilk mucitleri olarak Uygurları kabul etmektedir.
- Soğd alfabesinden geliştirildiği sanılan ve sağdan sola doğru yazılan Uygur alfabesinde 18 harf vardır. Birbirine yakın “b, p, f” gibi harfler bir işaretle gösterilmiştir. Türkçenin yazımına pek uygun olmayan bir alfabedir.
- Uygurlardan, Köktürk alfabesiyle taşta yazılmış, Taryat yazıtı, Şine-Usu yazıtı, Sevrey yazıtı, Kara Balgasun yazıtı, Hoytu Tamir ve Gurbalçin yazıtları günümüze ulaşmıştır. Bunların yanında, Uygur sahasında yapılan kazılarda kâğıt ve ağaç kabuğuna yazılmış, Altun Yaruk, Sekiz Yükmek, Kuanşi im Pusu, Kalyanamkara ve Papamkara gibi din konusunu işleyen binlerce belge ile birçok minyatür bulunmuş, bu eserler çeşitli Avrupa ülkeleri ile Japonya'ya götürülmüştür. Eserlerden bir kısmı Alman Bilginler W. Bang ve Anna Maria von Gabain tarafından Türkische Turfan Texte adıyla yayınlanmıştır.

- **ESKİ TÜRKÇE:** Türkçeyi yazılı metinlerle ve “Türk” adıyla takip edebildiğimiz aydınlık bir devirdir. Bu devrin yazı dili, MS 552–745 tarihleri arasında hüküm sürmüş Köktürklerin ve 745–840 tarihleri arasında hüküm sürmüş Uygurların diline dayanır. Bu sebeple Eski Türkçeyi, Köktürkçe ve Uygurca diye iki döneme ayırıyoruz. Bugün elimizde Köktürklerden kalma taşlar üzerine yazılmış büyüklü küçüklü yazıtlarla, Uygurlardan kalma yazıtlar ve yazma eserler mevcuttur.
- **ORTA TÜRKÇE:** Bu dönemi İslamiyet tesirinde oluşmaya başlayan tarihî Türk şivelerinin başlangıcı olarak görebiliriz. Bu dönemi, Prof. Dr. Ahmet Caferoğlu’nun yaptığı gibi:
 - A- Müşterek Orta Asya Türkçesi (Kaşgar Şivesi “Karahanlı Türkçesi”, Harezmi Şivesi “Türkçesi”),
 - B- Tarihî Türk yazı dillerinin (şivelerinin) yani; Çağatay, Kıpçak ve Oğuz şivelerine dayanan yazı dillerinin olduğu devir olarak tasnif etmemiz doğru olacaktır.
- **A-Müşterek Orta Asya Türkçesi:**
 - **a) Karahanlı Türkçesi:** 840–1212 tarihleri arasında, Türkistan ve Maverâünnehir’de hâkimiyet kuran ilk Müslüman Türk devletidir.
 - Karluk, Çiğil, Yağma ve diğer Türk boylarından meydana gelen Karahanlılar Devleti, devrin İslâm kaynaklarında El-Hâkaniye, El-Haniye, Al-i Afrasiyab; başka eserlerde de, Alp-İlig Hanlar, Arslan-Buğra Hanlar unvanlarıyla anılır. Karahanlılar tabiri, batılı şarkiyatçılar tarafından, bu sülâlenin "kara" unvanını çok kullanmaları sebebiyle verilmiştir. "Kara", Türkçede, kuzey yönünü işaret etmesinin yanında, büyüklük ve yükseklik de ifade eder.
 - Karahanlılar Devleti, 840 senesinde Uygur Devleti’nin, Kırgızlar tarafından yıkılmasıyla, Orta Asya bozkırlarında, Bilge Kül Kadır Han tarafından kuruldu.
 - Ünlü hakan Abdülkerim Saltuk Buğra Han’ın İslamiyet’i devlet dini olarak kabul etmesiyle ortaya çıkan ilk Türk-İslam devleti muhitinde oluşan Türkçeye Karahanlı Türkçesi adı verilmektedir. Karahanlı Türkçesi, Uygur Türkçesinin İslâmî kültür etkisindeki devamıdır. Bu dönemden günümüze Kutadgu Bilig, Divânü Lûgat-it Türk, Atabetü’l Hâkayık, Oğuz Kağan Destanı gibi muhteşem eserler ulaşmıştır.

- **b-Harezmi Türkçesi:** Hazar'ın doğusundan Aral Gölü'ne kadar uzanan topraklar tarihî Türk yurdu olan Harezmi bölgesidir. XI. Yüzyıl sonlarında Harezmi bölgesinde kurulan Türk devleti Harezmişahlar devletidir. XI. Yüzyıldan itibaren bu bölgede yazı dili olarak kullanılan Türkçeye de Harezmi Türkçesi denilmektedir.
- Bölge Büyük Selçuklu Devletinin valileri tarafından yönetilmekte iken, Vali Anuştegin oğlu Kutbeddin Muhammed Harezmişah bağımsızlığını ilan etti. Aral gölünden Doğu İran ve Horasan'a kadar geniş topraklarda hüküm süren Harezmişahların Türk dünyasına en büyük katkısı batıya doğru yayılmak isteyen Moğol akınlarını bir müddet geciktirmeye muvaffak olmalarıdır. Harezmişahların son ve en ünlü hükümdarı Celâleddin Harezmişah 1230 yılında vefat edince Harezmişahlar Devleti de son buldu.
- Aral gölü çevresinde özellikle Hive merkez olan Harezmi Türkçesi, lehçe itibariyle daha çok Kanklı-Kıpçak ve Oğuz unsurlarına dayanır. Harezmi Türkçesi yazı dili Harezmi'nin kuzeyindeki Altın Ordu (Orda) bölgesinde yazı dili olarak kabul edilmiştir.

- **a- Kuzey Türkçesi:** Hazar denizinin kuzeyini takip ederek, batıya yayılan Türk boylarının konuştuğu dildir. Bu dile “Kıpçak Türkçesi” veya “Tatarca” da denilir. Bu edebî dil, önemli ürünlerini yayıldığı sahanın(kuzey) aksine Mısır ve Suriye coğrafyasında vermiştir. Bunun sebebi de Altınordu devletine bağlanmayan bir kısım Kıpçak Türk’ü köle olarak bu bölgelere götürülmüş ve bu bölgedeki diğer Türk unsurlarıyla birleşerek Mısırdaki “Memlûklular (Kölemenler)” devletini kurmuş olmalarıdır. Kıpçak Türkçesi eserlerini Mısır-Suriye, Altınordu ve Ermeni Kıpçakçası sahalarında takip edebiliriz.
- Kıpçak Türkçesinden kalan en önemli eser, Codex Cumanicus’tur. Bu eser Kıpçaklara Hristiyanlığı öğretmek gayesiyle İtalyan tüccarları ve Alman rahipleri tarafından kaleme alınmış derlemelerdir. Eser, Gotik yazısıyla yazılmıştır. Latince ve Almanca yazılmış iki bölümden oluşmaktadır.
- Mısır-Suriye (Memlûk) Kıpçakçasından kalan eserlerin birçoğu ise Araplara Türkçe öğretmek maksadıyla yazılmış kitaplar ve özellikle, Arapça ve Farsçadan yapılan tercüme eserlerdir. Bunların önemlileri şunlardır: “Tercümanû Türkî ve Arabî, Kitâbu’l-İdraak li Lisânu’l-etrak, Et-tuhfetu’z-zekiyye fi’l-Lügati’t-Türkiyye, Kitab-ı Bulgati’t-müştak fi Lügati’t-Türk ve’l-Kıfçak, El- Karaninu’l külliye li Zabtî’l-Lügati’t-Türkiyye”
- Altınordu Kıpçakçasından ise “Seyfi-i Sarayî’nin Gülistan Tercümesi”, “Kutb’un Husrev ü Şirin’i” gibi eserler günümüze ulaşmıştır.
- Ermeni Kıpçakçasından ise bazı Ermeni cemaatlerine ait dini vesikalar vardır.

- **b-Doğu Türkçesi:** Doğuda bulunan bu yazı dili Harezmi Türkçesinin de devamıdır. Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'a izafeten "Çağatay Türkçesi" denilmektedir. XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar devam etmiş, XX. yüzyıldan itibaren yerini Batı Türkistan'da "Özbek Türkçesine", Doğu Türkistan'da da "Yeni Uygurca"ya bırakmıştır.
- Çağatay Türkçesini "ilk Çağatay devri, klasik Çağatay devrinin başlangıcı, klasik Çağatay devri, klasik devrin devamı, duraklama ve gerileme devirleri" olarak çeşitli dönemlere ayırmamız mümkündür.
- Çağatay Türkçesiyle eser veren önemli şahsiyetler şunlardır: Sekkakî, Haydar Tilbe, Mevlana Lutfî, Yusuf Emirî, Seydi Ahmet Mirza, Gedaî, Hüseyin-i Baykara, Babur, Ali Şir Nevaî.
- Bu şahsiyetler içerisinde Klasik Çağatay Devrine damgasını vuran kişi Ali Şir Nevaî'dir:
- **Muhakemetü'l- Lûgateyn:** "İki dilin mukayesesı" anlamına gelen bu kitap, Nevaî'nin şuurlu Türkçülüğüne en büyük delildir. Eser nesir halinde kaleme alınmıştır. İran kültür ve edebiyatının tesiri altında kalarak ya tamamen Farsça yazan veya lüzumundan fazla Farsça kullanan Türk şair ve ediplerine karşı millî bir tepki olarak vücuda getirilmiş bir eserdir. Nevaî, eserinde, Türklerin İranlılardan daha üstün bir millet olduğunu ve Türkçenin Farsçadan daha zengin bir dil olduğunu isbata çalışır.
- **C- Batı Türkçesi:** Hazar denizinin güneyinden geçerek, batıya gelip yerleşen Oğuz Türklerinin oluşturduğu yazı dilidir. Türk dilinin en verimli sahasıdır. XIII. yüzyıldan itibaren kesintisiz olarak edebî ürünler vermiştir. Batı Türkçesinin XIII. yüzyıl ile XV. yüzyılları kapsayan ilk dönemine "Eski Türkiye Türkçesi/ Eski Anadolu Türkçesi", XVI. Yüzyıl ile XX. yüzyılın başlarına kadarki dönemine "Osmanlı Türkçesi/ Osmanlıca", XX. yüzyılın başlarından başlayıp günümüzde de devam eden dönemine de "Türkiye Türkçesi" adı verilmektedir.

YENİ TÜRKÇE DÖNEMİ

Osmanlı Türkçesi: XVI. yüzyıl ile XX. yüzyıl arasındaki dönemdir. Bu dönemde Türkçe, yabancı dillerin, özellikle, Arapça ve Farsçanın bozucu etkisinde kalmıştır. Dilimize bu dönemde, yabancı kelimelerin yanı sıra yabancı dil kuralları da girmiştir. Bu dönemde halkın kullandığı dil ve halk edebiyatı geleneğini sürdüren şairlerin dili sade Türkçe olurken, yazı dilimiz Arapça ve Farsçanın tesirinde kalmıştır. Öyle ki, Türkçe; Arapça, Farsça ve Türkçeden oluşmuş bir dil haline gelmiştir.

Özellikle düz yazıda kullanılan dil, sanat merakı ve özentî yüzünden tamamen anlaşılmaz bir hale gelmişti. Bu dönem, İstanbul'un fethinden imparatorluğun sonuna kadar yaklaşık beş yüz yıl sürmüştür.

MODERN TÜRKÇE DÖNEMİ

Türkiye Türkçesi: Batı Türkçesinin üçüncü devresidir. 1908 Meşrutiyetiyle başlar. Bu dönemde özellikle, "Yeni Lisan" hareketiyle başlayan dilde sadeleşme çabaları etkili olmuş, hareket Cumhuriyet devrinde M. Kemal Atatürk'ün gayret ve teşvikleriyle olumlu mesafeler kat etmiştir. Türkiye Türkçesi gramer yönünden Osmanlı Türkçesinden farksız olmakla birlikte, bu dönemde yabancı dil kaideleri, yabancı tamlamalar terkedilmiştir. Dilimizdeki Arapça ve Farsça kelimeler de gittikçe azalmaktadır.

• TÜRK DİLİNİN BUGÜNKÜ DURUMU ve YAYILMA ALANLARI

- Türk milletinin yaşadığı coğrafya sürekli değişmiştir. Çünkü Türk milleti, dünyanın en hareketli milletlerinin başında gelmektedir. Türkler, anayurtlarından zaman zaman dalgalar halinde batıya doğru hareket etmişlerdir. Bu hareketlerinde, iki ana yol izlemişlerdir. Bunlardan birisi Hazar denizinin kuzeyinden, diğeri de Hazar denizinin güneyinden batıya gitmektedir.
- Bu göçlerde kuzey yönünü kullanan Türk toplulukları, maalesef, varlıklarını korumakta başarı gösterememişler, birçoğu gittikleri bölgelerde asimile olarak tarih sahnesinden silinmişlerdir. Güney yolunu takip eden Oğuz (Türkmen) Türkleri ise büyük devletler (Osmanlı devleti, Selçuklu devleti) kurarak Türk kültür ve medeniyetinin koruyucusu, geliştiricisi ve yayıcısı olmuşlardır. İşte bu hareketli hayat macerası, bugünkü Türk coğrafyasının da çok geniş bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Bugün Türkler ana hatlarıyla; “Balkanlardan Büyük Okyanus’a, Kuzey Buz Denizi’nden Tibet’e” kadar olan sahada yaşarlar. Türklerin yaşadığı bu alanın içinde şu ülkeler bulunmaktadır: Çin, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Ukrayna, Moldovya, Romanya, Makedonya, Arnavutluk, Bosna-Hersek, Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Tacikistan, Afganistan, Polonya, Türkiye, Azerbaycan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan. Bu kadar geniş bir coğrafyada yaşayan Türklerin konuşmalarında bölgelerine göre farklılıklar vardır. Bu farklılıklar; “lehçe, şive, ağız” farklılıklarıdır.

- **LEHÇE:** Bir dilin, bilinmeyen, karanlık bir devresinde, kendisinden ayrılmış olan ses, şekil ve kelime farklılıkları gösteren ve yeni bir dil olma yolu tutan kollarına “lehçe” denir. “Çuvaş Türkçesi-Çuvaşça” ve “Yakut Türkçesi-Yakutça” Türkçenin iki lehçesidir.
- **ŞİVE (YAKIN LEHÇE):** Bir dilin, bilinen tarihî seyri içinde ayrılmış olup, bazı ses ve şekil ayrılıkları gösteren kollarına şive denir. Şivelerden geriye doğru gidersek hepsi bir noktada birleşir. Azerî Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesi vs. birer şivedir.
- * Son zamanlarda “şive” sözcüğü sadece söyleyiş farklılıkları için kullanılmakta, bu terim yerine daha çok “lehçe” terimi söylenmektedir. Lehçe de kendi içinde; “uzak lehçe (lehçe)”, “yakın lehçe (şive)” diye ayrılmaktadır. Bu görüşe göre Çuvaş ve Yakut Türkçeleri uzak lehçe, Diğer Türk yazı dilleri de yakın lehçe (şive)dir.
- **AĞIZ:** Bir şive içinde mevcut olan ve söyleyiş farklılıklarına dayanan küçük kollara; bir memleketin çeşitli bölge ve şehirlerinin kelimeleri söyleyiş bakımından birbirinden ayrı konuşmalarına ağız denir. Türkiye Türkçesinin; Trabzon ağızı, Elazığ ağızı, Malatya ağızı, Kayseri ağızı gibi her yöresinin ağızları vardır. İstanbul ağızı yazı dilimizin temeli olmuştur.

Türk dünyası çeşitli şekillerde tasnif edilmektedir. Bunlardan en çok kabul göreni şudur:^[1]

1. Altay-Sibiry Türkleri: Altay, Baraba, Çulım, Dolgan, Hakas, Karagas, Koybal, Kumandi, Sabir, Sagay, Şor, Telengit, Televüt, Tobol, Tofalar, Tuva ve Yakut Türkleri.
2. Batı Türkleri: Ahıska, Azerbaycan, Balkan (Batı Trakya, Bulgaristan, Romanya, Eski Yugoslavya), Irak, İran (Afşar, Azerî, Halaç, Hamse, Horasanî, Boçagcı, Kaçar, Karacadağ, Karagözlü, Karakoyunlu, Karapapak, Karayi, Kaşgay, Şahseven), Kıbrıs, On İki Adalar, Suriye ve Türkiye Türkleri.
3. Doğu Avrupa Türkleri: Gagauz, İdil- Ural (Başkurt, Türkmen, Çuvaş, Kazan, Mişer), Kafkasya (Karaçay-Malkar, Kumuk, Nogay, Stavropol Türkmenleri), Karayim, Kırım (Kırım Tatarları, Belorusya Tatarları, Litvanya Tatarları, Polonya Tatarları, Kırımçak) Türkleri.
4. Türkistan Türkleri: Afganistan, Doğu Türkistan (Kazak, Kırgız, Salar, Sarı Uygur, Uygur), Karakalpak, Kazak, Kırgız, Özbek, Türkmen Türkleri.

Türkçe konuşan insanların sayısı 183.218.745'tir. Bu rakamlar Sovyet Rusya'daki 1989 nüfus sayımına ve 1995'teki tespitlere göre verilmiştir. Dolayısıyla bugün bu nüfusun en az 190 ila 200 milyon dolayında olduğu tahmin edilmektedir. Bu Türk nüfusunun %98'i Müslüman %2'si de diğer din ve inanç (Ortodoks Hristiyan, Budist, Musevî, Şaman vs.) sistemlerine mensuptur.

Türk dünyasının kullandığı alfabeler de şunlardır: Türkiye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan ve Eski Yugoslavya'daki Türkler Latin alfabesini; Çin, İran, Afganistan, Irak ve Suriye'deki Türkler Arap alfabesini kullanmaktadırlar. Rusya Federasyonu'na bağlı özerk Türk cumhuriyetlerinde genellikle Kiril alfabesi kullanılırken, Sovyetler Birliği'nden ayrılan bağımsız Türk cumhuriyetlerinde hali hazırda Kiril alfabesi kullanılmakla birlikte, bunların Latin alfabesine geçme çabaları sürmektedir. Son olarak 2001 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti kabul ettiği bir kanunla Kiril alfabesini bırakmış ve Latin alfabesine geçmiştir. Türk dünyasında kurulacak bir sosyal, ekonomik ve kültürel birliğin tesisinde alfabe birliğinin temel unsur olacağı açıktır. Bu yüzden en kısa zamanda bütün Türk dünyasının "Latin Esaslı Türk Alfabeti"nde birleşeceğini umuyoruz.

- **TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİL BİLGİSİ**
- **KONUNUN AMACI: Türkiye Türkçesinin Dilbilgisi Kurallarını öğretmek.**
- Dil bilgisi veya gramer, bir dili bütün yönleriyle inceleyen bilim dalıdır.
- Dil, çeşitli birliklerden oluşan karmaşık bir yapıdır. Ses, hece, kelime, kökler, ekler, kelime grupları, cümleler vs. dilin bu karmaşık yapısı içinde karşımıza çıkan kavramlardır. İşte, dil birlikleri dediğimiz bu ögelerin kendilerine has şekilleri, görevleri, anlamları, yapıları vs. vardır. Dil bilgisinin temel görevi, bu dil birliklerini, çeşitli yönlerden incelemek ve kanunları tespit etmektir.
- Dil bilgisinin dilin seslerini inceleyen bölümüne, “*ses bilgisi(fonetik)*”; kelime ve şekillerin; kelimelerin, köklerin ve eklerin yapısını, görevini inceleyen bölümüne, “*şekil bilgisi (morfoloji)*”; kelime ve şekillerin anlamları üzerinde duran bölümüne, “*anlam bilgisi (semantik)*”; kelimelerin birbirleriyle olan ilişkilerini ve cümle yapısını inceleyen bölümüne “*cümle bilgisi (sentaks)*” ; kelime şekillerin kaynağını inceleyen bölümüne de “*köken bilgisi (etimoloji)*” denir.
-

SES BİLGİSİ (FONETİK):

- “Ses bilim, insan dilinin seslerinin nasıl meydana getirildiğini, ne gibi nitelikleri olduğunu, ses dalgalarıyla nasıl aktarılarak dinleyene nasıl ulaştırıldığını, dinleyenin bu sesleri alışı, kısacası, dilin ve bildirişmenin ses yönünü inceleyen bilimdir.”
- Ses bilim yalnızca belli bir dili ses bakımından incelerse buna da “ses bilgisi” denir.
- **A- SES ve SESİN OLUŞMASI:** Dil denince akla ilk gelen sestir. Çünkü, dildeki en küçük gramer birliğinden, en büyük gramer birliğine kadar dili meydana getiren her unsur, ses denilen dilin en temel ögesinden oluşmaktadır. Bütün diller, o dildeki seslerin belirli kurallarla bir araya gelmesiyle oluşur.
- Ses; en basit tanımıyla “akciğerlerden gelen havanın etkisiyle, ses organlarında oluşan ve yayılarak kulak yoluyla duyulan titreşimdir”. Kainatta, canlı ve cansız, her varlık mutlaka ses çıkarır. Bir taşın yuvarlanırken çıkardığı ses, suyun akarken çıkardığı ses, rüzgârın sesi, kuş sesi, köpek sesi vs. Bu seslerin her biri birbirinden farklıdır. Ancak bu sesler içerisinde insan sesi, bütün diğerlerinden farklıdır. Çünkü insan sesi sadece duyguyla değil, akıl ve düşünceyle de oluşturulur.
- Akciğerlerdeki havanın ağız ve burun yoluyla çıkarılması sırasında oluşan ses “ham ses” yani “seda”dır. Seda, dilbilgisine göre hiçbir şey ifade etmez. Seda ağızda özel bir amaç ve gayretle istenen kalıba dökülür ve işlenirse “ses” haline gelir. Yani ses, sedanın yontulmuş, tesviyeden geçmiş, kalıplaşmış, kısaca bir amaç için işlenmiş şeklidir. Bunu daha kısa şöyle de söyleyebiliriz: Ses, isteğe göre şekillenmiş sedadır.”

- Yazıda sesleri karşılamak için kullanılan işaretlere “harf” denir. Harfler, sesler kadar zengin değildir. O yüzden dilde asıl olan sestir. Mesela çeşitli dönemlerde Türkçedeki “a” sesini göstermek için farklı işaretler (harfler) kullanılmıştır. Yani tarih içinde “a” harfi değişmiş ama “a” sesi değişmemiştir. Bu da sesin dilin ana ögesi olduğunun göstergesidir.
- Bir dildeki sesleri karşılayan harflerin belirli bir sıra içerisinde oluşturduğu tabloya “alfabe” denir. Her milletin kendine has bir alfabesi vardır. Buna, “millî alfabe” denir. Diller, bu alfabeyi kendilerine göre türetirler veya mevcut bir alfabeyi alarak kendi ses yapılarına uydururlar. Türk milleti tarih boyunca çok çeşitli alfabeler kullanmıştır. “Köktürk alfabesi, Uygur alfabesi, Arap alfabesi ve Latin alfabesi” bunlar içinde en önemlileridir. Bugün Türkiye Türkçesinde “Latin Esaslı Türk Alfabesi” ni kullanmaktayız. Türk dünyasında yaygın olarak: Latin alfabesi, Arap alfabesi ve Kiril alfabesi kullanılmaktadır.
- Türkçede otuz altı (36) ses vardır. Ancak bugün kullandığımız Latin esaslı alfabede yirmi dokuz (29) harf bulunmaktadır. Bunlar: “a, b, c, ç, d, e, f, g, ğ, h, ı, i, j, k, l, m, n, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, y, z” harfleridir. Bunlardan sekiz (8)i ünlü (a, e, ı, i, o, ö, u, ü), geri kalan yirmi bir (21) tanesi de ünsüzdür.

a-Ünlüler (Vokaller): Ünlü sesler, ses yolunda herhangi bir boğumlanmaya uğramadan, bir çırpıda çıkarılabilen seslerdir. Türkçede on (10) tane ünlü vardır. Bunlar: “a, e, ı, i, o, ö, u, ü, ince a ve kapalı é” sesleridir. Türkiye Türkçesinin alfabesinde ise bu ünlülerden sekiz (8)i kullanılmaktadır. İnce a sesi ve kapalı é sesi yazıda farklı bir harfle gösterilmez.

İnce a sesi yabancı asıllı kelimelerin son hecesinde bulunur. “dikkat, hakikat, şefkat, harp vs.” Bu sözcüklere ek getirildiğinde ekin ince ünlülü olmasının sebebi de bu ince a sesidir: “dik^{ince a}katı, hakika^{ince a}te, şefka^{ince a}tın, harp^{ince a}ler gibi”.

Kapalı é sesi yazıda farklı bir ses olarak yazılmasa da Türkçe kelimelerde, özellikle de Türkçe kelimelerin ilk hecelerinde çok sık karşımıza çıkar. Bu sesi normal e sesinden şu örnekle daha iyi ayırabiliriz: Tutma organımızı ifade eden “el” kelimesi ile “memleket veya yabancı” manalarında kullanılan “el” kelimesinin söylenişlerine dikkat ettiğimizde, memleket veya yabancı manasında kullandığımız el kelimesinin ünlüsünün “e” ile “i” arasında bir ses olduğunu görürüz. İşte kapalı é dediğimiz ses bu sestir. Kapalı é sesi genellikle eski “i” sesinden gelmektedir: il > él, demek > démek, virdi > vér^{ince a}di, itmek > étmek, giçmek > geçmek örneklerinde olduğu gibi.

Türkçe, ünlüler açısından, dünyanın en zengin dillerinden biridir. Dünyanın önde gelen birçok dilinde bu sayı 3, 5’i geçmemektedir. Ünlüler dilin en rahat kullanılabilen sesleridir. Bu açıdan Türkçedeki bu ünlü zenginliği onun ahengini, müzikalitesini ve kullanım gücünü yükseltmektedir.

İnce a ve kapalı é dışındaki sekiz (8) ünlü, Türkçenin asıl ve yaygın ünlülerdir.

Ünlülerin Sınıflandırılması: Türkçede ünlüler arasında bir takım yakınlıklar ve benzerlikler vardır. Ünlüler dil sesleridir. Yalnız başlarına söylenebilirler ve hece oluşturabilirler. İşte bu benzerliklere göre de belirli gruplara ayrılırlar. Bu yakınlık ve benzerlikler Türkçenin ses yapısıyla ilgili kuralların oluşmasında da etkilidir. Bu yüzden ünlülerin bu tasnifini bilmek lazımdır.

Türkçedeki ünlüler: “Teşekkül (oluşum) noktalarına göre, açıklık ve kapalılıklarına göre, dudakların durumuna göre” olmak üzere üç şekilde tasnif edilirler.

1- Teşekkül Noktalarına (Kalınlık –İnceliklerine) Göre Ünlüler: Ünlüler aslında dil sesleridir ve oluşum noktaları dilin üzerinde sıralanır. Türkçedeki ünlülerin bir kısmı dilin ön yarısında, bir kısmı da dilin arka yarısında oluşurlar.

Dilin kabaarak geriye çekilmiş durumunda meydana gelen ünlülere “kalın ünlüler” denir. Bunlara “art ünlüler” de denilir. Kalın ünlüler: “a, ı, o, u” ünlüleridir. Oluşum noktaları açısından dilin en arkasından ortaya doğru bu ünlüler şöyle sıralanır: u, o, ı, a.

Dilin ileri sürülmüş durumunda meydana gelen ünlüler ise “ince ünlüler”dir. Bunlar da “e, i, ö, ü” ünlüleridir. Bu ünlülerden “i” ve “ü” ünlüleri dilin uç tarafında oluşurken, “e” ve “ö” ünlüleri bunların arkasında, dilin ortasına yakın yerde oluşurlar.

2- Açıklık-Kapalılıklarına (Genişlik- darlıklarına) Göre Ünlüler: Ünlülerin genişlik ve darlıkları, meydana gelişleri sırasındaki çenenin açıklığıyla ilgilidir. Alt çene çok düşükken, başka bir deyişle ağız boşluğu genişken çıkarılan ünlülere “geniş ünlüler”, çene açıklığı azken çıkarılan ünlülere de “dar ünlüler” denilir. Bu tanıma göre “a, e, o, ö” ünlüleri geniş, “ı, i, u, ü” ünlüleri de dar ünlülerdir.

3- Dudakların Durumuna (Düzlük-Yuvarlaklıklarına) Göre Ünlüler: Ünlülerin düzlük ve yuvarlaklıkları söylenişleri sırasında dudağın aldığı biçimle ilgilidir. Söyleniş sırasında dudağın düz ve yayvan olduğu ünlüler, “düz ünlüler”; dudağın yuvarlak ve büzülmüş olduğu ünlüler de “yuvarlak ünlüler”dir. Buna göre; “a, e, ı, i” ünlüleri düz, “o, ö, u, ü,” ünlüleri de yuvarlak ünlülerdir.

b- Ünsüzler (Konsonantlar): Dilde tek başlarına söylenemeyen, ancak bir ünlüyle beraber ortaya çıkabilen seslerdir. Ünsüzler, ses yolunun genel olarak daralma ve bazen kapanıp açılma durumlarında meydana gelirler.

Bugün Türkiye Türkçesinde yirmi altı (26) ünsüz vardır. Ancak bunlardan üçü tamamen ağızlarda görülmekteyken, geriye kalan yirmi üçü de edebî dilde mevcuttur. Alfabemiz de ise bu sesler yirmi bir (21) harfle gösterilmektedir. Türkiye Türkçesinde mevcut olan bu yirmi üç ünsüz ses şunlardır: **b** (bin), **c** (canlı), **ç** (çocuk), **d** (adım), **f** (fıkırdama), **g(e)** (gece), **g(ı)** (gaga), **ğ(ı)** (düğün), **h** (hani), **j** (jilet), **k(a)** (kaçakçı), **k(e)** (kendi), **l** (el), **m** (demir), **n** (ninni), **p** (çeper), **r** (aramak), **s** (sevgi), **ş** (işçi), **t** (Türk), **v** (vermek), **y** (yalnız), **z** (boğaz).

Sadece ağızlarda görülen üç ünsüzse şunlardır: **hırıltılı h** (çıhar, yatah, yoh gibi), **nazal ñ** (babañ, deñiz, seniñ gibi) ve **sedasız y (yh)** (gittiyh, feleyh gibi).

Yazı dilinde kullandığımız yirmi bir ünsüz ses, ünlülerde olduğu gibi kendi aralarında birtakım yakınlıklar ve benzerlikler gösterirler. Bu yakınlık ve benzerliklere göre ünsüzler:

“Sedaları bakımından”, “teşekkül noktaları bakımından”, “temas dereceleri bakımından” ve “hava yolu bakımından” sınıflandırılırlar.

1- Sedaları Bakımından Ünsüzler: Sedaları bakımından ünsüzler, “sedalı-yumuşak” ve “sedasız-sert” ünsüzler olmak üzere ikiye ayrılırlar.

Sedalı (yumuşak) ünsüzler aynı ünlüler gibi, söylenirken ses tellerini titretirler, seslerini ses tellerinin titreşiminden alırlar.

Sedasız (sert) ünsüzlerde ise ses telleri titreşmez. Bunlar seslerini çarpma ve sürtünmeden alırlar.

Dilimizdeki sedalı (yumuşak) ünsüzler: **b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z**; sedasız (sert) ünsüzler **de, f, s, ş, h, p, ç, t, k** ünsüzleridir.

2- Teşekkül (Oluşum) Noktaları Bakımından Ünsüzler: Ünsüzlerin oluşum noktaları ses tellerinden dudaklara kadar uzanan yolun çeşitli yerlerinde sıralanır. Bu yoldaki teşekkül noktaları ve bu noktalara göre ünsüzlerin tasnifi şöyledir:

- **a- Dudak Ünsüzleri:** Bu ünsüzler dudakların temasıyla oluşur: **b, p, m** ünsüzleri dudakta oluşurlar.
- **b- Diş-Dudak Ünsüzleri:** Alt dudağın üst ön dişlere temasıyla oluşan **“f, v”** ünsüzleridir.
- **c-Diş Ünsüzleri:** Dilin ucunun veya ön tarafının üst ön dişlerin arkasına veya diş yuvalarına teması veya yaklaşmasıyla oluşan **“d, t, n, s, z”** ünsüzleridir.
- **ç- Damak- Diş ünsüzleri:** Dilin ucunun veya ön tarafının diş yuvası veya ön damağa teması veya yaklaşmasıyla oluşan **“c, ç, j, ş”** ünsüzleridir.
- **d- Ön Damak Ünsüzleri:** Dilin ucunun veya ortasının ön damağa yaklaşması veya temasıyla oluşan **“g(e), k(e), l, r, y”** ünsüzleridir.
- **e- Arka Damak Ünsüzleri:** Dilin arka tarafının arka damağa yaklaşması veya temasıyla oluşan **“g(ı), ğ(ı), k(a), hırıltılı h, nazal ñ”** ünsüzleridir.
- **3- Temas Dereceleri Bakımından Ünsüzler:** Bu sınıflandırmada, ünsüzler meydana gelirken ses yolunun tamamen kapalı olup ani bir patlamayla açılmasına veya ses yolunun tamamen kapalı olmamasına bakılır.
- Meydana gelişleri sırasında ses yolunun tamamen kapalı olup bir anda açıldığı ünsüzlere **“süreksiz (patlayıcı)”** ünsüzler, ses yolunun tamamen kapalı olmadığı ünsüzlere ise **“sürekli (sızıcı)”** ünsüzler denir. Sürekli (sızıcı) ünsüzleri uzatarak söylemek mümkünken, süreksiz (patlayıcı) ünsüzler bir çırpıda şekillenmektedir. Dilimizdeki süreksiz (patlayıcı) ünsüzler: **b, c, ç, d, g(e), k(e), g(ı), k(a), p, t,** ünsüzleri, sürekli (sızıcı) ünsüzler de : **f, j, h, l, r, s, ş, m, n, v, y, z, ğ(ı)** ünsüzleridir.

- **SES BİLGİSİ**

- **TÜRKÇENİN SESLERLE İLGİLİ KURALLARI**

- Türkçede kelime kök ve gövdeleri ile ekler arasında, ses bakımından birtakım uyumlar vardır. Başka bir deyişle, Türkçe kelimelerde sesler, belirli kurallarda bir araya gelebilirler. Bu da Türkçedeki ses uyumlarını oluşturur. Türkçedeki belli başlı ses uyumları şunlardır:
- **1- ÜNLÜ UYUMLARI:** Türkçe kelimelerde ünlülerin belirli bir kurala dayalı olarak bir araya gelmeleri ünlü uyumlarını oluşturmaktadır. Ünlü uyumları; “Büyük Ünlü Uyumu (kalınlık-incelik uyumu- dil benzeşmesi), ve “Küçük Ünlü Uyumu (düzlük-yuvarlaklık uyumu- dudak benzeşmesi)” olmak üzere iki grupta incelenmektedir.
- **a- Büyük Ünlü Uyumu (Kalınlık- İncelik Uyumu veya Dil Benzeşmesi):** Türkçeyi yazılı belgelerle takip edebildiğimiz en eski döneminden beri var olan Türkçenin en temel ses özelliğidir. Bu uyuma göre; “Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde kalın bir ünlü (a, ı, o, u) varsa, daha sonraki hecelerde de kalın ünlüler olmalıdır. İlk hecede ince bir ünlü (e, i, ö, ü) varsa sonraki hecelerde de ince ünlü olmalıdır”.
- “ uzaklardan, düşünür, bilinmez, kurmuşlar, işlemiş, denizciler vb.” sözcüklerde bu uyumu görebiliriz.
- Türkçe kelimelere ek getirilirken kelimenin son hecesindeki ünlüye göre getirilir. Son hecedeki ünlü inceyse ekin ünlüsü ince, kalınsa ekin ünlüsü kalın olur: “ağlayacağız, bekleyin gibi”
- Dilimize yabancı dillerden girmiş (Türkçeleşmiş) kelimelerde bu uyum olmayabilir. Ancak bu kelimeler de ek alırken uyum kendini gösterir. Yani yabancı asıllı kelimenin son hecesindeki ünlü kalınsa ekin de ünlüsü kalın, ünlü inceyse ekin ünlüsü de ince olur: “şairleri, gaziyi, kab(i)rinde siyahlandı, minarelerden” örneklerinde olduğu gibi.
- Türkçede bu uyumun, az da olsa, istisnaları vardır. Bunlar: İstisna kelimeler ve istisna ekler olmak üzere iki kısımda incelenir.
- **İstisna Sözcükler:** Özellikle, Farsçanın inceltici etkisiyle değişmiş olan bazı Türkçe kelimeler bugün büyük ünlü uyumuna uymazlar. Dilimizdeki bu istisna kelimelerin sayısı çok azdır. Bu istisna kelimeler şunlardır: “**anne (<ana), elma (<alma), şişman (<şişman), kardeş (<kardaş-karındaş), inanmak (<inanmak), hani (<hanı<kanı), hangi (<hangı<kangı), dahi (daki)**”
- **NOT:** Tek heceli kelimelerde ve birleşik kelimelerde ünlü uyumları aranmaz.

b-Küçük Ünlü Uyumu (Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu veya Dudak Benzeşmesi): Bu uyum Türkçede sonradan ortaya çıkmış ve tedricen (yavaş yavaş) gelişmiştir. Bu yüzden bugün istisnaları çoktur.

Küçük ünlü uyumu, bir kelimedeki ünlülerin düzlük yuvarlaklık bakımından birbirine uymasıdır. Bu uyumu şöyle tarif edebiliriz:

Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde, düz bir ünlü (a, e, ı, i) varsa, sonraki hecelerde bulunan ünlüler de düz olur: “anlayışlı, dinleriz, aydınlık, çıktıkça, beklerdim, sevdiklerin” örneklerinde olduğu gibi.

Türkçe bir kelimenin ilk hecesinde, yuvarlak bir ünlü (o, ö, u, ü) varsa, sonraki hecelerde bulunan ünlüler, ya düz-geniş (a,e), ya da dar-yuvarlak (u,ü) olurlar: “dokunsalar, türküler, büyüdü, gülünce, ördekler” örneklerinde olduğu gibi.

Daha önce de belirttiğimiz gibi küçük ünlü uyumu sonradan ortaya çıktığı için istisnası çoktur: “çamur, yağmur, yavuz, savurmak, kavurma, avuç, kılavuz, karpuz, kamu” örneklerinde olduğu gibi.

Bu arada -yor şimdiki zaman eki bütün kelimelerde küçük ünlü uyumunu bozar: “geliyor, oturuyor, oynuyor, istiyor” örneklerinde olduğu gibi.

Ünlü uyumları konusunda bir ünlünün kendisinden bir önceki ünlüye uyduğunu unutmamalıyız. Mesela; “çocukları” kelimesinde, “o”dan sonra “u” ve “u”dan sonra “a” gelmesi yuvarlaklık şıkkını ilgilendirirken, “a”dan sonra “ı” gelmesi düzlük şıkkını ilgilendirmektedir. Yani bu kelime hem büyük, hem de küçük ünlü uyumuna uymaktadır. “gözleri, ocakçılar vb.” kelimelerde de durum aynıdır.

Türkçede hangi ünlülerin bir araya gelebileceğini, yani ünlü uyumları sistemini aşağıdaki bilgilerden de takip edebiliriz:

a' dan sonra: **a** veya **ı**,

e'den sonra: **e** veya **i**,

ı'dan sonra: **a** veya **ı**,

i'den sonra: **e** veya **i**,

ö'den sonra **e** veya **ü**,

u'dan sonra **a** veya **u**,

ü'den sonra **e** veya **ü**,

o'dan sonra **a** veya **u** gelebilir.

2- ÜNSÜZ UYUMU: Sedalı (yumuşak) ve sedasız (sert) ünsüzlerle ilgili bir uyumdur. Bu uyuma göre bir kelimedede, karşılıklı ünsüzlerden, sedalı (**b, c, d, g, ğ, j, l, m, n, r, v, y, z**) ünsüzlerle sedalılar; sedasız (**f, s, ş, h, p, ç, t, k**) ünsüzlerle, sedasızlar bir araya gelebilir. Bir araya gelemeyen karşılıklı ünsüzler şunlardır: “b-p, c-ç, d-t, g-k, j-ş, z-s, v-f, ğ-h(ı)” Bu tanıma göre; “geçti, avcı, geçkin, dikti, buluştu, üstümüz” kelimelerinde ünsüz uyumu vardır. Hâlbuki “cetvel” kelimesine baktığımızda bir araya gelen ünsüzlerden “t” sedasızken, “v” ünsüzü sedalıdır. Dolayısıyla bu kelimedede ünsüz uyumu yoktur.

Ünsüz uyumu kelimelere getirilen eklerde de kendisini gösterir. Sonu, sedasız (sert) bir ünsüzle biten kelimeye ünsüzle başlayan bir ek getirilirken ekin ünsüzünün de sedasız (sert) olması gerekir. “ağaç+ta, kitap+çı” gibi. Bu kelimelerin “ağaç+da, kitap+cı” şeklindeki yazımları yanlıştır.

3-ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMU: Bu uyuma göre Türkçe bir kelimedede, “k(a), g(ı), ğ(ı) ve kalın l” ünsüzleri ancak kalın ünlülerle; “k(e), g(e), ğ(e), ve ince l” ünsüzleri ise ince ünlülerle bir arada bulunabilir.

“kimsesiz, bakarım, kaygılardan, ağır, üzgün, elek, değil” kelimelerinde ünlü-ünsüz uyumu vardır.

Yabancı asıllı kelimelerde böyle bir uyum yoktur: “hilâl, bülüğ, helâk, istiklâl vb.gibi”.

C- TÜRKÇEDEKİ BAŞLICA SES OLAYLARI: Sesler heceleri ve kelimeleri meydana getirmek için bir araya gelirken, bir takım ses olayları cereyan eder. Bu olayların bir kısmı sadece konuşma dilinde ve ağızlarda ortaya çıkarken, bir kısmı yazı dilinde de karşımıza çıkabilir. Türkçede görülen başlıca ses olayları şunlardır:

1- Ses Türemesi: Ünlü ve ünsüz türemesi şeklinde karşımıza çıkar:

a- Ünlü Türemesi: Birkaç şekilde karşımıza çıkabilir:

“l” ve “r” sesleriyle başlayan yabancı kökenli kelimeler, Türkiye Türkçesi ağızlarında başlarında bir ünlü türemesiyle söylenirler: “Ramazan> İramazan, Recep>İrecep, limon>ilimon gibi”. Bu türeme yazı dilinde söz konusu olmayıp, sadece ağızlarda söz konusudur.

Yabancı kaynaklı olup çift ünsüzün yan yana bulunduğu bazı kelimelerde de kelime içinde ünlü türer: “hükm>hüküm, fikr>fikir, akl>akıl gibi.”

Bu tür türemelerin bir kısmı da sadece konuşmada görülür, yazıya geçirilmez: “gram>gıram, krem>kırem, gibi.”

Ünlü türemesi olayı bazen de ünsüzle biten kelimelere, yine ünsüzle başlayan bir ek getirmek gerektiğinde karşımıza çıkar: “baş+(ı)m, al- (ı)n-mak, gör-(ü)n-mek” örneklerinde parantez içindeki ünlüler birer türemiş sestir.

b-Ünsüz Türemesi: Türkçe kelimelerde iki ünlü yan yana bulunmadığı için, Türkçeye başka dillerden geçmiş bu tür kelimelerde iki ünlünün arasında bir ünsüz türer: “fiat>fiyat, faide>fayda, mâi>mavi gibi”.

Ayrıca ünlü ile biten bir kelimeye, yine ünlü ile başlayan bir ek getirilirken araya bir yardımcı ses girer: “araba+(y)+a, (onun) kapısı+(n)+a” örneklerinde parantez içindeki yardımcı sesler türemiş ünsüzlerdir.

Daha çok ağızlarda görülen bir ünsüz türemesi de kelime başında görülen ünsüz türemesidir: “ayva>hayva, inmek>yinmek-yenmek, ücra>hücra gibi”.

2- Ünlü Düşmesi: Dilimizde, iki heceli bazı kelimelere, dar ünlüyle başlayan bir ek getirildiğinde ikinci hecedeki ünlü düşer. Bu düşmenin ana sebebi, Türkçede orta hecelerin vurgusuz olmasından dolayı bu hecedeki ünlülerin düşebilmesidir:

“gönül>gönlü, ağız>ağzı, oğul>oğlu, beniz>benzi, göğüs>göğsü... gibi.”

3- Orta Hece Ünlüsünün Değişmesi (ünlü daralması): Orta hecedeki vurgusuz ünlüler bazen değişebilir. Bu değişimin ana sebebi “y” ünsüzünün daraltıcı etkisidir. “y” ile başlayan bir ek getirildiğinde geniş ünlü “a” “ı veya u’ya” “e” “i veya ü’ye” dönüşür: “başla->başla-yor>başı-yor, ağla-yor>ağlı-yor, gelme-yor>gelmiyor gibi.”

Ancak –yor eki dışındaki bu değişimler (yaşa->yaşı-y-acak da olduğu gibi) konuşmada ortaya çıksa bile yazıya geçirilmemelidir. Yazıda “yaşayacak” imlâsı yanlıştır.*

4- İki Ünlünün Yan Yana Gelmesi (Diftong): Türkçe kelimelerde iki ünlü yan yana gelmez. Bu sebeple “saat, hain, kaide, faide, kanaat” gibi kelimeler yabancı dillerden alınmıştır.

Ancak bazı Türkiye Türkçesi (Anadolu) ağızlarında ve konuşma dilinde, iki ünlü arasında kalan sızıcı ünsüz “ğ”nin düşmesiyle iki ünlü yan yana gelmektedir: “soğuk>souk, kağan>kaan, doğum>doum, sağım>saim, ağıt>ait, bağış>baiş, bağımsız>baımsız gibi.”

Ancak bu durum tamamen söyleyişle ilgili olup, yazıya geçirilmemelidir.

5- Ünsüz Düşmesi: Türkçede sesler birleşirken, bazen bir ünsüzün düştüğü görülür: “büyük+cek>büyücek, ufak+cık>ufacık, küçük+cük>kücücük, yumuşak+çık>yumuşacık gibi.”

6- Hece Düşmesi: Arka arkaya gelen ve sesleri benzeyen hecelerden birinin düşmesi olayıdır. Bir başka deyişle bu olayda, birbirine benzeyen iki hece bir heceye dönüşür: “pekiyi>peki, söyleyeyim>söyleyim, başlayayım>başlayım gibi.”

7- Ünsüz İkizleşmesi: Türkçede aynı cinsten iki ünsüz kelime kökünde yan yana gelmez. Bu yüzden “kuvvet, cennet, cinnet, şiddet, cellât” gibi kelimeler alıntıdır.

Ancak bazı Türkiye Türkçesi ağızlarında Türkçe kelimelerde de bu ünsüz ikizleşmesinin ortaya çıktığı görülür: “yedi>yeddi, sekiz>sekkiz, dokuz>dokkuz, sakız>sakkız, rakam>rakkam gibi.”

Bu örnekler yazı dilinde görülmeyip sadece ağızlara mahsustur. Ancak Türkçe olan “anne<ana, elli<elig ve belli<belig” kelimelerindeki ünsüz ikizleşmesi yazı diline de geçmiştir.

8- Benzeşme: Özellikle alıntı kelimelerde görülen bir hadisedir. Bir araya gelen seslerden birinin, diğerini kendisine benzetmesidir. Bir araya gelen sesler arasındaki benzeşmeler yan yana olabildiği gibi, uzakta hatta iki ayrı kelimede de olabilir. Sesler arasındaki benzeşme:

a- Seda bakımından: Seslerin sedalılık bakımından (sertlik-yumuşaklık) benzeşmesidir: “isbat>ispat, tarafdar>tarafdar, sabahdan>sabahtan, beşde>beşte gibi.”

b-Teşekkül noktası bakımından: Bir sesin diğerini teşekkül (oluşum) noktası bakımından kendisine benzetmesidir: “anbar>ambar, penbe>pembe, çarşanba>çarşamba gibi”

9-Aykırılma: Türkçede esas olarak benzeşme etkiliyken, az da olsa aykırılma da görülür. Aykırılma birbirine benzeyen veya aynı olan iki sesteki birisinin başkalaşmasıdır: “attar>aktar, muşamma>muşamba, aşçı>aşçı gibi.”

10- Ünlü Erimesi: Türkçede birleşik kelime yapılırken, bunlardan birincisi ünlü ile biter, ikincisi de ünlü ile başlarsa, bu iki ünlü birleşerek tek ünlü olurlar: “kahve+altı>kahvaltı, ne+için>niçin, ne+asıl>nasıl, ne+oldu>noldu, cuma+ertesi>cumartesi gibi.”

11- Yer Değiştirme: Ağızlarda çok görülür. Yan yana gelen iki ünsüz sesin yer değiştirmesidir: “köprü>körpü, yaprak>yarpak, toprak>torpak, kibrit>kirbit gibi.”

D-TÜRKÇENİN SES ÖZELLİKLERİ: Türkçenin başlıca ses özellikleri şunlardır:

1- Türkçe asıllı kelimelerde uzun ünlü yoktur. İçerisinde uzun ünlü bulunan kelimeler, dilimize başka dillerden girmiş alıntı kelimelerdir: “kâtip, câmi, âdem, âşık, âciz, vâris, yâd, hâlâ, gibi.”

Hatta Türkçe bu uzun ünlülerin bir kısmını kısaltmıştır: “hâzır>hazır, râhat>rahat, hakîkat>hakikat gibi.”

2- Türkçede ilk hecenin dışındaki hecelerde yuvarlak ünlülerden “o ve ö” ünlüleri bulunmaz. Bu özelliğin tek istisnası şimdiki zaman eki “-yor”dur: “doktor, daktilo, profesör, otomobil, televizyon” gibi kelimeler alıntıdır. “geliyor, oynuyor” gibi örnekler ise –yor ekiyle ilgili istisnalardır.

3- Türkçe kelimelerde “ince a” sesi bulunmaz. İçerisinde ince a sesi bulunan kelimeler dilimize yabancı dillerden girmiş alıntı kelimelerdir: “dikkât, şefkât, harf, hakikât gibi.” Bu kelimelerin son hecelerindeki ünlünün ince a olduğu kelimelere ek getirdiğimizde, ekin ünlüsünün de ince olmasından anlaşılabilir: “dikkatli, şefkatin, harfi, hakikati gibi.”

4-Türkçede “ince l” sesi yoktur. İçerisinde “ince l” sesi bulunan kelimeler de alıntıdır: “lâkin, lamba, laboratuvar, lacivert, lâle gibi.”

5- Türkçede kelime başında birden çok ünsüz bir arada bulunmaz: “stres, plan, plak, tren” gibi sözcükler alıntıdır.

6- Türkçe kelimelerde iki ünlü yan yana gelmez: “saat, aile, şuur, Rauf, Naim, kaide, şiir” gibi kelimeler alıntıdır.

Ancak bazı ağızlarda ve konuşma dilinde Türkçe kelimelerde ünsüz düşmesinden dolayı iki ünlü yan yana gelebilir: “soğuk>souk, sağım>saim gibi.”

7- Türkçe asıllı kelimelerin köklerinde, aynı cinsten iki ünsüz yan yana gelmez: “kuvvet, cellât, cinnet, cennet, şiddet, kubbe, bakkal, şeffaf” gibi kelimeler alıntıdır.

Ancak sonradan değişen elig>elli ve ana>anne kelimeleri bu kuralın istisnasıdır.

8- Özel durumlar dışında, Türkçe “j, f ve h” ünsüzlerine yer vermez. Yani içerisinde bu sesler bulunan kelimelerin çoğu alıntıdır. Tabiat taklidi kelimeler bu kuralın dışındadır. Çünkü tabiat taklidi kelimelerde her ses bulunabilir ve bu kelimeler Türkçedir: “vij, hışırtı, fısıltı gibi.”

Ayrıca tarih içerisindeki değişmelerle ortaya çıkmış olan “f ve h,” ünsüzleri de istisnadır: “övke>öfke, yuvka>yufka, uvak>ufak, kangı>hangi, dakı>dahi, kanı>hani, katun>hatun” gibi sözcükler, bu ünsüzleri taşımalarına rağmen, Türkçedir. Bu istisnalar dışında içerisinde “j, f, h” ünsüzleri bulunan kelimeler alıntıdır: “jandarma, jilet, misafir, felsefe, muhtaç, hüküm, mahkeme vb. gibi.”

9- Tabiat taklidi kelimeler ve bazı ses değişmelerinden kaynaklanan istisnalar dışında, Türkçe kelimelerin başında “c, ğ, l, m, n, r, v, z” ünsüzleri bulunmaz. Bu ünsüzlerden “ğ” sesi Türkçe asıllı kelimelerin başında hiç bulunmazken, “c, l, r, z” sesleri, tabiat taklidi kelimeler hariç, sadece yabancı asıllı kelimelerin başında bulunur: “likör, cevap, lazım, rapor, rol, rulet, zam, zeka” gibi kelimeler alıntıdır.

“m” sesi ancak ağızlarda ve bazı Türk şivelerinde “b” sesinin değişmesiyle Türkçe kelimelerde görülebilir. Ayrıca taklidi kelimelerde de görülür: “bin>min, ben>men, mırıl mırıl, mırıltı” gibi kelimeler Türkçedir. Bu istisnaların dışında “m” sesiyle de Türkçe kelime başlamaz: “masa, mâni, muhakeme, mutlak, millet” gibi kelimeler alıntıdır.

“n” sesi sadece Türkçe “ne” kelimesi ve bu kelimenin birleşiklerinde görülür: “ne, niçin, nasıl nice, nitekim” gibi kelimeler Türkçedir. Ayrıca “nine, ninni” kelimeleri de çocuk dilinde görülen taklidi kelimelerdir ve Türkçedir. Bunların dışında Türkçe kelimeler “n” sesiyle başlamaz: “nakliye, nadide, necmi, nam, nakil” gibi kelimeler alıntıdır.

“v” sesiyle başlayan Türkçe kelimeler ise eski “b” lerin değişmesiyle oluşmuştur: “barmak>varmak, birmek>virmek>vermek gibi.” Bunların ve tabiat taklidi kelimelerin dışında Türkçe kelimelerin başında “v” sesi bulunmaz: “vahşi, vakıf, vade, vapur, vak’a” gibi kelimeler alıntıdır.

10- Türkçe kelime ve hecelerin sonunda “b, c, d, g” ünsüzleri bulunmaz. Bu kural o kadar etkilidir ki, dilimize yabancı dillerden giren kelimelerin sonunda bulunan “b, c, d, g” ünsüzleri yerlerini “p, ç, t, k” ya bırakmıştır: “kitab>kitap, ilac>ilaç, derd>dert, âheng>ahenk gibi.”

Ancak sonu “p, ç, t, k” ile biten bir kelimeye ünlü ile başlayan bir ek getirilirse sondaki sert ünsüz yumuşayarak “b, c, d, g, ğ”ye dönüşür: “kitab+ı>kitabı, ilaç+ın>ilacın, dert+i>derdi gibi.”

Tek heceli bazı kelimelerde ve özel isimlerin imlasında ise bu yumuşama görülmez: “hap+ı>hapı, at+ı>atı, tok+un>tokun, akıt+an>akıtan, bırak+ın>bırakın, Tokat+a>tokat’a gibi.”

11- Türkçe kelimelerin sonunda ve bir ünlü iki ünsüzle kurulan hecelerde iki ünsüz yan yana gelebilir. Türkçe kelimelerde yan yana gelebilen ünsüzler şunlardır: “lç, lk, lp, lt, nç, nk, nt, rç, rk, rp, rs, rt, st ve şt” “Türk, yurt, sırt, ölç-, sevinç, ürk-, üst, hişt, sarp, pars” gibi kelimeler Türkçedir. İki den fazla ünsüz Türkçe kelimelerde aynı hecede yan yana bulunmaz.

E-TÜRKÇENİN HECE YAPISI: Hece, kelimede bulunan, bir hamlede söylenen, ağızdan bir çırpıda çıkan ses veya sesler topluluğuna denir. Kelimelerin ses yapısı, hecelerdeki ses birliği, ses bütünlüğü üzerine kurulur. Biz, kelimeyi, hece sayesinde duyar, anlar ve kullanırız. Kelimelerin ses yapısını hece oluşturur. Bir tek ses hece olabildiği gibi, birden çok ses de bir araya gelerek hece oluşturabilir. Ses sayısı bakımından, “birli, ikili, üçlü ve dörtlü” olmak üzere dört tür hece vardır. İ-nanç-la-rım kelimesinde bu hece türlerinin hepsini görebiliriz. Bütün bu özelliklerine göre Türkçede altı(6) çeşit hece vardır:

1- Bir ünlüden oluşan heceler: “a-kın, u-zun, u-yu-du vb.”

2-Bir ünlü, bir ünsüzden oluşan heceler: “iç-miş, uy-ruk, us-lu, iç-li, uç-mak, açmak vb.”

3- Bir ünsüz, bir ünlüden oluşan heceler: “ka-pa-lı, ta-rih-li, duy-gu-sal, sa-bah-çı vb.”

4- Bir ünsüz, bir ünlü, bir ünsüzden oluşan heceler: “ ço-cuk-lar, kap-lı-ca, sap-lan-dı, to-par-lan-mış vb.”

5- Bir ünlü iki ünsüzden oluşan heceler: alt, üst, ürk-müş, ört-mek, ilk vb.

6- Bir ünsüz, bir ünlü ve iki ünsüzden oluşan hece: Türk, se-vinç, ö-vünç, bo-şalt-mak, kı-zart-ma, kork-tum, ço-ğalt vb.

Türkçede ünlü ile biten hece “açık hece”, ünsüzle biten hece “kapalı hece” dir. Ye, ve, sana, bana, ona; at, ot, sap, tut, sev, ev vb.

Türkçede kelime içinde iki ünlü arasında bulunan ünsüz kendinden önceki ünlüyle değil, kendisinden sonraki ünlüyle hece kurar.

İ-le-ri, u-çu-cu, sa-rı-ca, ka-pa-lı vb.

Ancak dilimize yabancı dillerden girmiş bazı sözcüklerde bu kural geçerli olmayıp, iki ünlü arasında kalan ünsüz, kendisinden sonraki ünlüyle değil kendisinden önceki ünlüyle hece oluşturur.

Cüz-i, Kur-an, an-a-ne, cür-et (cür’et), mes-ul (mes’ul) gibi.

Söylenişte bir bütün halinde çıkarılan ve parçalanamayan hece, yazıda da parçalanamaz ve satır sonuna sığmayan bir kelime hecelerinin arasından küçük çizgi (-) ile bölünerek alt satıra geçirilir.

F- TÜRKÇE KELİMELERDE VURGU VE TONLAMA

1) Vurgu: Bir kelime içindeki heceler hep aynı sesle söylenmez. Yine bir cümle içerisinde de cümleyi oluşturan kelime veya kelime grupları aynı sesle söylenmez.

Dil monoton bir yapıda değildir. Kelimeler ve cümleler inişli çıkışlı bir ses yapısı takip eder. İşte bu iniş ve çıkışlar bazı hecelerin diğerlerine göre daha kuvvetli, baskılı söylenmesiyle oluşur.

Yeryüzündeki dil gruplarının bazılarında vurgu çok önemlidir. Örneğin, tek heceli dillerde (Çince) vurgu, kelime ve anlam farkını belirlemede önemli bir rol oynar. Bunun için bu dillerde kuvvetli bir vurgu sistemi vardır. Bazı Hint- Avrupa ve Samî dillerinde de (Almanca- Arapça) vurgu kuvvetlidir.

Kelimelerde kimi hecelerin, cümlelerde ise kimi kelime veya kelime gruplarının daha kuvvetli, daha baskılı söylenmesine vurgu diyoruz.

İki türlü vurgu vardır: a) Kelime vurgusu b) Cümle vurgusu

a) Kelime vurgusu: İki veya daha fazla heceli kelimelerde, hecelerden birinin diğerlerine göre daha kuvvetli, baskılı söylenmesine kelime vurgusu diyoruz.

Türkçe hafif vurgulu bir dildir. Bu yüzden vurgulu heceleri tespit etmek ve doğru kullanmak çok dikkat ister. Türkçede kelimelerin genellikle son heceleri vurguludur. Ancak bazı durumlarda vurgunun yeri değişebilir. Tek heceli kelimeler vurgusuzdur.

Türkçenin vurgu durumu şöyledir:

1- Türkçe kelimelerde vurgu genellikle son hecededir. **Yürek**, gele**cek**, bul**ut**, kolay gibi.

2- Yer adlarında ve coğrafi isimlerde (istisnalar hariç) vurgu ilk hecede yer alır. **Ankara**, **Erzurum**, **Marmara**, **Türkiye**, **Avrupa**

3- “-istan” ekiyle biten coğrafi isimlerde vurgu yine sondadır. Yunan**istan**, Türk**istan**, Kazak**istan**, Tacik**istan**, Bulgar**istan** vb.

4- Sonu “-ya” ile biten yer adlarında vurgu sondan bir önceki hecede olur. **Konya**, **Malatya**, **Antalya**, **İtalya**, **Almanya** vb. Sonu “-a” ve “-e” ile bitenlerde bu istisna görülür. **Amerika**, **İngiltere**, **Ukrayna** vb.

5- İnsan ve hayvan adlarında vurgu son hecededir. Yıl**maz**, Yusuf, Osman, Tür**ker**; Bonc**uk**, Tekir, Minno**ş** vb.

6- Kelime ne olursa olsun bütün hitaplarda (çağırma ve seslenme) vurgu ilk heceye geçer. Arkada**ş**!, Yüzba**ş**ım!, Ann**e**!, Kardeş**i**m! vb.

7- Zarf, bağlama edatları ve pekiştirme sıfatlarında vurgu ilk hecededir. **Ş**imdi, **ç**ünkü, haydi!, niçin?, hani, bombo**ş**, pespembe vb.

8- Türkçeye yeni girmiş ya da Türkçede henüz tam olarak benimsenmemiş yabancı isim ve kelimelerde vurgu ilk hecededir.

Hitler, **Çörçil**, **banka**, **radyo**, **hamburger** vb

9- Olumsuzluk eki –me /-ma vurgusuzdur. Vurgu kendisinden önceki hecededir. Otur**ma**!, git**me**!, saklan**ma**!, uy**u**ma!, sat**ma**! vb.

Geniş zamanın olumsuzunda ise vurgu olumsuzluk eki –me / - ma veya –mez /- maz üzerindedir. Sevm**em**, gel**mey**iz, gül**mez**, yaz**maz** vb.

10- Fiilden isim yapan mastar eki –me / -ma ise vurguyu üzerine alır. Oku**ma** (kitabı), yaz**ma** (kalemi), düzelt**me** (işareti), uy**u**ma (zamanı) vb.

11- Soru eki mı / mi / mu / mü vurgusuzdur ve vurguyu kendisinden önceki heceye aktarır. Geld**in** mi?, Güzel mi?, Gidi**yor** musun?

12- -(i)le, -di, -miş, -se, -ken, **ça**, **çe** ekleri de vurgusuz olup, vurgu bu eklerden önceki hecededir. Uç**a**kla, sen**i**ndi, güz**e**lmiş, uy**u**rsa, gide**r**ken, insa**n**ca, yava**ş**ça vb.

13- Ek-fiilin şimdiki zaman ekleri (-im, -iz, -sınız, -dir) vurgusuz oldukları için vurgu önceki heceye geçer. Güzel**i**m, öğrenci**s**in, akıllı**d**ır, masu**m**uz, çalış**k**ansınız, güz**e**ldirler vb.

14- Bağlama edatı olan **de**, **da** ve **ki** vurgusuzdur. Bu yüzden vurgu bu kelimelerden önceki hecelerde yer alır. Arkada**ş**ın da (gelsin), (Öyle) özle**d**im ki!, anlı**y**orum ki vb.

b) Cümle vurgusu: Konuşurken cümlede anlamca belirtilmek istenen kelime veya kelime grupları, daha baskılı, daha kuvvetli söylenerek (vurgu yoluyla) ön plana çıkarılır. Buna “cümle vurgusu” denir. Cümle vurgusu cümleye verilen anlama göre değiştiği için, “değer vurgusu” adını da alır. Cümle vurgusu durucu değil gezicidir.^[1]

Cümle vurgusu yazıda, vurgulanacak kelime veya kelime grubu yükleme yaklaştırılarak yapılır. Aynı sözcüklerle kurulan aşağıdaki dört cümlelerin vurgusuna dikkat edelim:

Bugün İstanbul’dan uçakla **annem** gelecek.

İstanbul’dan uçakla annem **bugün** gelecek.

Annem uçakla bugün **İstanbul’dan** gelecek.

Annem bugün İstanbul’dan **uçakla** gelecek.

Birinci cümlede kimin gelecek olduğu, ikinci cümlede ne zaman gelinecek olduğu, üçüncü cümlede nereden gelinecek olduğu, dördüncü cümlede ise neyle gelinecek olduğu vurgulanmıştır.

2) Tonlama: Konuşma sırasında birbiri ardına gelen sesler hiçbir zaman aynı düzeyde değildir. Ses alçalır, yükselir, yumuşar, sertleşir, incelik, kalınlaşır. İşte sesteki bu değişimlere tonlama diyoruz.

Konuşmada konuşmacının duygularını hissettiren en önemli faktör tonlamadır. Konuşmanın başarısı tonlamadaki başarıyla eş değerdedir. Aynı düzeyde devam eden bir konuşma monoton ve sıkıcı olur. İyi konuşmacılar vurgu ve tonlamaya hâkim olan ve dikkat eden kişilerden çıkar.

ŞEKİL BİLGİSİ (MORFOLOJİ-BİÇİMBİLGİSİ):

Bir dilin, kelimelerini, kelime yapılarını, kelimelerin türeme yollarını ve çekim biçimlerini inceleyen bilim dalına şekil bilgisi denir.

Kelime; anlamı ve görevi bulunan, tek başına kullanılabilen ses veya ses topluluğudur. Türkçe sondan eklemeli bir dildir. Kelimeler, kelime kökü ve köklere getirilen eklerle oluşurlar. Kökler, kelimenin anlamlı ögeleri, ekler ise kelimedeki görev ögesidir.

Türkçede, isim ve fiil kökleri mevcuttur. Bazı dilbilimciler “edat ve zamirleri” farklı kökler olarak gösterebilirler de, genel kabul gören görüş; “isim kökleri” ve “fiil kökleri” ayrımıdır.

İsim kökleri nesneleri karşılayan, fiil kökleri de hareketi karşılayan kelime kökleridir. Örneğin, “*kapı, ördek, ağaç, çıra, saray...*” nesneleri karşılayan isim kökleri; “*at-, tut-, git-, otur-...*” kökleri ise hareketi karşılayan fiil kökleridir.

Türkçede kelime kökleri tek fonksiyonludur. Yani bir kelime kökü, ya isim kökü ya da fiil köküdür. Aynı kök hem isim, hem de fiil kökü olamaz. Bugün Türkçede az da olsa görülen, “tat, tat-; boya, boya-; yaz, yaz-” gibi eş şekiller sonradan çıkmış istisna kelimelerdir.

Mesela “tat” ve “boya” kelimelerinin aslı fiil idi. Eski Türkçede “tat- (mak) fiilinden *tat-ı-g* ismi, “boya-” fiilinden de *boya-g* ismi yapıldı. Ancak, zamanla kelime sonlarındaki sesler düşerek, kelimeler “tat” ve “boya” şekline dönüşerek isim kökü durumuna geçmiştir.

Türkçede kelimeleri köke indirdiğimizde daha çok fiil kökü karşımıza çıkar. “ aç-, al-, kal-, to-(doymak), bil-, git-, gel-...”

A- ŞEKİL BAKIMINDAN KELİMELER:

- **1- KÖKLER:** Kök, kelimenin anlam bütünlüğü bulunan en küçük parçasıdır. Başka bir deyişle kelime kökü: “Kelimenin her türlü ekler çıkarıldıktan sonra kalan anlamlı parçasıdır”. Kökler tek başlarına kullanılabildikleri gibi eklerle birleşerek de kullanım alanına çıkabilirler.
- Türkçede, giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, isim ve fiil kökü olmak üzere iki tür kelime kökü vardır. İsim kökleri varlıkları ve mefhumları karşılar, onlara ad olurken; fiil kökleri ise bu varlık ve mefhumların hareketlerini karşılar. Kelime köklerinin imlasında, isim kökünden fiil kökünü ayırmak için fiil köklerinin sonuna –mek,- mak mastarlarının karşılığı olarak (-) işareti konur. İsim köklerinde böyle bir yazım yoktur. *Gel- (gelmek), git- (gitmek), yüz- (yüzmek), yaz-(yazmak),öğren- (öğrenmek)...*; *okul, ağaç, masa, toprak, Ahmet... gibi.*
- Kökler önceden var olan, sonradan yapılmayan dil birlikleridir. Türkçede yeni bir kelime kökü yapılamaz. Ancak, kelime köklerinden ekler vasıtasıyla yeni kelimeler türetilir.
- **2- GÖVDE:** İsim veya fiil köklerine “yapım ekleri” getirilmek suretiyle yapılan, anlamlı dil birliklerine gövde diyoruz. Yapım ekleri, eklendikleri kelime köklerinden yeni kelimeler türetme ekleridir. Daha sonraki bölümde geniş olarak tanıyacağımız bu ekler vasıtasıyla yeni isim ve fiiller türetilir. Bu açıdan baktığımızda dört tür kelime gövdesiyle karşılaşırız: isimden türeyen isim gövdeleri (göz+cü, kulak+lık) , isimden türeyen fiil gövdeleri (bel+e-[mek], ad+a-[mak]), fiilden türeyen isim gövdeleri (uç-ak, kaç-ık), fiilden türeyen fiil gövdeleri (al-m-, taş-m-)
- **3- EKLER:** Türkçe dünya dilleri arasında eklemeli dil grubunda bulunan bir dildir. Dolayısıyla, Türkçede yeni kelime türetme ve kelimelere işleklik kazandırma (çekime sokma), ekler vasıtasıyla olur. Eklerin yalnız başlarına anlamları yoktur. Tek başlarına kullanılamazlar. Kelime köklerindeki ünlü ve ünsüz seslere bağlı olarak aynı ekin farklı şekilleri - ünlüleri değişmiş görülebilir. +lık, +lik, +luk, +lük (kapı+cı+lık, ev+li+lik, komşu+luk, göz+lük gibi).
- İsim kök ve gövdelerine getirilen ekler “+” işaretiyle, fiil kök ve gövdelerine getirilen ekler de “-” işaretiyle gösterilirler. (son+suz, gece+leyin; kop-ar-, ser-p-) gibi.

a) Yapım Ekleri: Kelime kök ve gövdelerine gelerek, onlardan yeni anlamda kelimeler türeten eklerdir. Bu yüzden yapım eklerine “türetme ekleri” de diyebiliriz. Gör-gü+süz, öl-ü+m+lü, av+cı+lık gibi.

Türkiye Türkçesinde dört çeşit yapım eki vardır.

- 1) İsimden isim yapan ekler
- 2) İsimden fiil yapan ekler
- 3) Fiilden isim yapan ekler
- 4) Fiilden fiil yapan ekler

b- Çekim Ekleri: İsim ve fiillerin diğer kelimelerle ilgisini kurarak, onları işleyiş alanına getiren, dilde anlam ilişkisini düzenleyen ve dilin varlığını gösteren ekler, “çekim ekleri” denir. Bu ekler, eklendikleri kelimelerin anlamlarında bir değişiklik yapmazlar.

Çekim ekleri “isim çekim ekleri” ve “fiil çekim ekleri” olmak üzere iki grupta toplanırlar. Biz isim çekim eklerini, isim konusunu işlerken; fiil çekim eklerini de fiil konusunu işlerken inceleyeceğiz.

ANLAM VE VAZİFELERİ BAKIMINDAN KELİMELER: Anlam ve vazife bakımından üç çeşit kelime vardır: “İsimler ve isim soylu kelimeler, fiiller ve edatlar”. Bu kelime türlerinden isimler ve fiiller anlamlı kelimeler, edatlar ise görev kelimeleridir.

1- İSİMLER: Canlı, cansız bütün varlıkları, kavramları, vasıfları, şahısları, durumları kısacası, “nesneleri” tek tek veya cins cins karşılayan kelimelere “isim” denir. İsimler varlıkların ve kavramların adlarıdır: “ağaç, su, toprak, ırmak, Trabzon, Ahmet, Atatürk, yağmur, Güneş, Ay”

2- SIFATLAR (ÖN ADLAR): Sıfatlar vasıf isimleridir. Sıfatlar kullanımda karşımıza çıkan kelimelerdir. Türkçede tek başına sıfat diye bir kelime yoktur. Mesela “kırmızı” tek başına bir renk ismi, “iki” de tek başına bir sayı ismidir. Bu kelimeler ancak kullanım sahasında sıfat olarak karşımıza çıkarlar. “Kırmızı elma”, “iki ekmek” dediğimizde “kırmızı” ve “iki” kelimeleri sıfat olurlar. Demek ki, bir kelimenin sıfat olabilmesi için, bir isimden önce gelerek onu çeşitli şekillerde nitelemesi veya belirtmesi lazımdır. Sıfatın görev olarak ortaya çıktığı bu kelime grubuna “sıfat tamlaması” diyoruz (sıfat+isim=sıfat tamlaması). Sıfatlar çekimsizdir. Çekime girdikleri zaman isimleşirler: “kırmızı elbise” (kırmızı sıfattır.), “elbisem kırmızıdır” (kırmızı isimdir).

3- ZARFLAR: Yer, zaman, hâl ve miktar isimleridir. Zarflar; başka zarfların, sıfatların ve fiillerin önüne gelerek, onların anlamlarını değiştiren kelimelerdir. Zarflar da sıfatlar gibi esas itibariyle çekimsiz kelimelerdir. Çekim eki aldıkları zaman sıfatlarda olduğu gibi, isimleşirler. Mesela “...içeri girdi.” cümlesindeki “içeri” kelimesi yer ve yön zarfıdır. Hâlbuki “...içeri+y+e girdi.” cümlesindeki “içeriye” kelimesi doğrudan doğruya isimdir.

Zarfların asıl görevleri fiillerden önce gelerek, onları; yer, zaman, hâl ve miktar bakımından kısıtlaması ve bir çerçeve içine almasıdır. Zarflardan ve sıfatlardan önce gelen zarflar ise daha çok sıfat görevindedirler. “çok güzel bahçe”, “pek çok güzel bahçe” tamlamalarındaki “çok” ve “pek” kelimeleri zarf görevinden çok sıfat görevindedirler. Türkiye Türkçesinde kullanılan başlıca zarf türleri şunlardır: “Yer ve yön zarfları, zaman zarfları, hâl zarfları, azlık-çokluk (miktar) zarfları.”

4- ZAMİRLER: Temsil ve işaret yoluyla nesneleri karşılayan kelimelerdir. Başka bir deyişle zamir; isim olmadığı halde geçici bir süre için ismin yerine geçen, ismin yerini tutan kelimelerdir. Ancak zamirler, isimlerden farklı olarak isimlerin aldığı bütün yapım eklerini almazlar. Ancak bir iki yapım eki alırlar: “ben+lik, sen+li, ben+cil...” Yine zamirler iyelik eklerini de almazlar. Zamirlerin isimlerden en büyük farkı ise, çekim sırasında zamir köklerinin değişebilmesidir. Halbuki isimler çekime girdiklerinde isim köklerinde herhangi bir değişiklik olmaz: “ben>bana, sen>sana...gibi”

Bu farklılıkların dışında, zamirler, ismin aldığı bütün hâl eklerini alarak çekime girerler: “ben+i, ben+a, ben+de, ben+den...”

5- FİİLLER: Hareketleri karşılayan kelimelerdir. Fiiller, maddî ve manevî, her türlü varlığın yapma, olma, duruş vb. her hareketini karşılar.

Fiiller cümlede daima çekimli halde bulunurlar. Çekimli fiil, fiil kök veya gövdesinin, zaman, şekil ve şahıs ekleriyle genişletilmiş halidir. Diğer bir deyişle şekle, zamana ve şahsa bağlı olarak bir hareketi karşılayan fiillere “çekimli fiil” denir. Dolayısıyla çekimli bir fiilde; fiil kök veya gövdesi, zaman veya şekil ekleri ve şahıs ekleri olmak üzere üç unsur bulunur.

“Fiilin zaman ve şekil ifade etmek üzere çeşitli çekim ekleriyle girdiği şekle ‘kip’ ” denir.

Fiil çekiminde kullanılan başlıca çekim ekleri şunlardır: Şekil ve zaman ekleri, şahıs ekleri ve soru ekidir.

1- Şekil ve Zaman Ekleri: Fiil kök veya gövdesinin karşıladığı hareketi, şekle ve zamana bağlayan eklerdir. Fiiller, kullanışa bildirme (haber) veya tasarlama özellikleriyle çıkarlar. Bu özelliklerin her birinin kalıplaşmış şekilleri fiil kiplerini oluşturur. Zaman ve şekil eklerini “bildirme (haber) kipleri” ve “tasarlama kipleri” başlığı altında inceleyeceğiz.

A-Bildirme (Haber) Kipleri: Yapılan, yapılmakta olan veya yapılacak olan hareketlerin zamanlarını bildiren kiplerdir. Başlıca haber kipleri ve bu kiplerin çekiminde kullanılan zaman ve şekil ekleri şunlardır:

a- Geniş Zaman Kipi ve Çekimi: Bütün zamanları içine alan, süreklilik bildiren kiptir. Geniş zamanın çekimi; “-r” ve “-ar, -er” ekleriyle yapılır. Geniş zaman ekleri hem şekil (bildirme fonksiyonuyla), hem de zaman (geniş zaman fonksiyonuyla) ekleridir.

Geniş zamanın olumsuz şekli 1. tekil ve 1. çoğul şahıslarda “-ma, -me” olumsuzluk ekiyle yapılırken, diğer şahıslarda “-maz, -mez” ekiyle yapılır:

b- Şimdiki Zaman Kipi ve Çekimi: Hareketin konuşma anında yapıldığını veya yapılmaya başlandığını gösterir. Bugün şimdiki zaman eki olarak “-yor” eki kullanılmaktadır. Şimdiki zaman eki de hem şekil, hem de zaman fonksiyonlu bir ektir. Şimdiki zamanın olumlu çekimine şu örneği verebiliriz (Her fiil kipi: olumlu, olumsuz, olumlu soru ve olumsuz soru olmak üzere dört şekilde çekimlenirler):

Şimdiki zamanın olumsuzu “-ma, -me” olumsuzluk ekiyle yapılır. Ancak ekin ünlüsü –yor ekinin “y” ünsüzünün tesiriyle daralarak “-ı, -i, -u, -ü” olur.

Bugün ikinci bir şimdiki zaman şekli daha vardır. Şimdiki zamanın bu şekli “-makta, -mekte, -mada, -mede” ekleriyle yapılır:

Bu iki çeşit şimdiki zaman arasında iki temel fark vardır:

1- -makta, -mekte ekleri daha çok yazı dilinde kullanılır, konuşma dilinde pek kullanılmaz.

2- -yor eki başlamamış, uzak şimdiki zamanı da bildirirken, -makta, -mekte ekleri ise başlamış, bir yakın, mutlak şimdiki zamanı karşılar. Mesela “size gelmekteyim.” derken hareket başlamıştır.^[1]

c- Görülen (Belirli) Geçmiş Zaman Kipi ve Çekimi: Görülen, şahit olunan geçmiş zamandır. Eki “-dı, -di, -du, -dü, -tı, -ti, -tu, -tü” şeklindedir. Olumsuzu “-ma, -me” olumsuzluk ekiyle yapılır:

d- Öğrenilen (Belirsiz) Geçmiş Zaman Kipi ve Çekimi: Rivayet edilen (anlatılan), nakledilen geçmiş zamandır. Eki “-mış, -miş, -muş, -müştür. Olumsuzu “-ma, -me” olumsuzluk ekiyle yapılır:

e-Gelecek Zaman Kipi ve Çekimi: Hareketin gelecekte yapılacağını gösteren zamandır. Eki, “-acak, -ecek”tir. Olumsuzu “-ma, -me” olumsuzluk ekiyle yapılmaktadır:

B- Tasarlama (Dilek) Kipleri: Bu kipler zaman ifade etmeyen; tasarlanan, tasavvurda olan hareketleri ifade etmek için kullanılan fiil kalıplarıdır. Bu kalıplarda kullanılan ekler, zaman bildirmeyen, “şekil” ekleridir. “Şart, gereklilik, istek ve emir” olmak üzere dört çeşit tasarlama kipi vardır.

a- Şart Kipi ve Çekimi: Hareketin, bir şarta bağlı olarak, düşünüldüğünü ifade eder. Zaman bildirmez. Şart kipinin eki “-sa, -se”dir. Olumsuzu “-me, -ma” olumsuzluk ekiyle yapılır.

b- Emir Kipi ve Çekimi: Tasarlanan hareketin, emirle yapılmasını işaret eden kiptir. Emir kipinde her şahsın ayrı ekleri vardır. Bazı şahıslar da eksizdir. 1.tekil ve 1.çoğul şahsın emir çekimi yoktur. Emir çekiminin olumsuzu da “-ma, -me” olumsuzluk ekiyle yapılır.

c- Gereklilik Kipi ve Çekimi: Tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir. Eki: “-malı, -meli”dir. Olumsuzu yine “-me, -ma” ekiyle yapılır:

d-İstek Kipi ve Çekimi: Fiilin gösterdiği hareketi istek şeklinde ifade eden kiptir. Eki “-a, -e” ekleridir. Olumsuzu olumsuzluk ekiyle yapılır:

C- Fiillerin Birleşik Çekimleri: Türkiye Türkçesinde bildirme ve tasarlama kiplerinde kullanılan asıl zaman ve şekil ekleri üzerine, ek-fiilin (isim-fiil, ana yardımcı fiil, cevherî fiil), “i- (imek)” fiilinin; hikaye (idi), rivayet (imiş) ve şart (ise) şekillerinin getirilmesiyle oluşturulan fiil çekimidir. Bu çekimin kalıbı şöyledir:

“Fiil kök veya gövdesi+asıl zaman eki+i- (hikâye, rivayet, şart) fiili+şahıs eki” “sor-u-yor-du-m, gel-ecek-miş-iz, sakla-sa-y-dı-n...”

Fiillerin birleşik çekimi üç şekilde yapılır:

a) Hikâye Birleşik Çekimi: Asıl zaman veya şekil ekleri üzerine i- fiilinin hikâyesi (idi) getirilerek yapılır. Tüm birleşik çekimlerde, çekim sırasında i- fiilinin ünlüsü düşer. “Emir kipi” hariç tüm kiplerin hikâye birleşik çekimi vardır: “gel-ir-di-m (gelir+idim, geniş zamanın hikâyesi gibi), geliyordum, geldiydim, gelmiştim, gelecektim, gelseydim, geleydim, gelmeliydim...”

b- Rivayet Birleşik Çekimi: Asıl zaman ve şekil ekleri üzerine i- fiilinin rivayeti (imiş) getirilerek yapılır. “Görülen geçmiş zaman” ve “emir” kiplerinin dışındaki bütün kiplerin rivayet birleşik çekimleri yapılabilir: “ gelirmişim, geliyormuşum, gelmişmişim, gelecekmışim, gelseymişim, geleymişim, gelmeliymişim...”

c- Şart Birleşik Çekimi: Asıl zaman ve şekil ekleri üzerine i- fiilinin şartı (ise) getirilerek yapılır. “emir, şart ve istek” kiplerinin şart birleşik çekimi yoktur. Diğer kiplerin ise şart çekimi vardır: “ gelirsem, geliyorsam, geldiysem, gelmişsem, geleceksam gelmeliysem...”

ANLAM BİLİMİ (SEMANTİK)

A- KELİMEDE ANLAM

Dil, insanların duygularını, düşüncelerini, tasarımlarını... anlattığı bir araçtır. İnsan, kavramlarla düşünür. Kavram; *dünyadaki nesnelerin, biçimlerin, olgu, durum ve hareketlerin dilde anlatım buluşudur*. Çevremizdeki ve düşünce dünyamızdaki kavramları anlatmak için, o kavramın dilde karşılığı olan kelimeleri kullanırız. Kelimeler ise, üzerinde anlam taşıyan birer semboldürler. Söylendiklerinde zihinde bir kavramı canlandırırlar. *Kelimelerin, nesnelerin, olayların kavrayışımızda uyandırdığı izlenimlere ise anlam diyoruz*.

- **Kelimenin Anlam Çerçevesi:**

1- Temel Anlam: Bir kelimenin dilde kazandığı ya da o kelimenin söylendiğinde akla gelen ilk ve yaygın anlamıdır. Sözlük anlamı olarak da söylenebilir. Kelimenin cümle içinde kazanmış olduğu anlam değil, yalnız başına söylendiğinde akla gelen anlamıdır. “Göz” *görme organı*, “kulak” *duyma organı* gibi.

2- Yan Anlamlar: Bir sözcüğün temel anlamının dışında, kullanıma bağlı olarak, temel anlamıyla ilgili kazandığı yeni anlamlardır. Temel anlamı görme organı olan “göz” kelimesinin yan anlamları şunlar olabilir:

- Suyun gözüne yakın bir yerde piknik yaptık. (Suyun kaynağı)
- Evimiz, bir salon iki oda bir mutfak olmak üzere dört gözdür. (Evin bölümleri)
- O kadar zayıflamış ki, iğnenin gözünden geçer. (İğne deliği)
- Masanın gözünden kalemimi verir misin? (Masa'nın çekmecesini)
- Bahar geldi, ağaçlar göz çıkarmış. (tomurcuk) Buradan “göz aşısı” olarak terimleşmiştir.

3- Terim Anlamı: Bir bilim dalının, sanat alanın, mesleğin özel kelimelerine terim denir. Terim anlamı kesinlik bildirir ve çoğu geneldir. Yani bütün dünya dillerinin ortak malıdır. Tüm bilimlerin, sanat dallarının ve her mesleğin kendilerine özgü terimleri vardır.

Dilbilim, anlambilimi, sözcük, cümle, hece, ünlü, ünsüz, kelime kökü, ek...dilbilim; aç, üçgen, çokgen, toplama, çıkarma, bölme, geometri, logaritma,.. matematik; ova, vadi, akarsu, debi, meridyen, kutup... coğrafya; tuval, resim,fırça, boya...ressamlık;.. terimleridir.

4- Mecaz Anlamı: Bir sözcüğün gerçek anlamının dışında, başka bir kavram yerine kullanılması yoluyla kazandığı anlamdır. Sözcük, bu yeni anlamını benzetme veya aktarma yoluyla kazanır. Mecaz anlam kazanan sözcük genellikle soyut bir anlam taşır. Sözcüğün bu yeni anlamı, cümle içinde kazandığı geçici bir anlamdır.

Mecaz anlamı, iki alt başlıkta incelemek mümkündür.1- Deyim aktarması, 2- Ad aktarması. Bunlar söz sanatı sayılan anlam olaylarındandır

Deyim aktarması: Benzetmeyle ilgili olan mecazlardır Aralarında uzak yakın ilgi bulunan iki kavram arasında benzetme yoluyla ilişki kuran, birinin adını ötekine aktaran bir eğilim, bir söz sanatıdır. Çoğunlukla anlatıma güç kazandırmak, etkili olmak amacıyla, ya da kısa yoldan anlatmak üzere bir kelimeyi yeni bir anlamla, değişik bir kavramı yansıtmak üzere kullanma isteği ile seçilen bir anlatım yoludur. Başlangıçta kişiye ait iken, zamanla toplum fertleri tarafından kullanıldıkça genelleşip dile yerleşmiştir.

Deyim aktarmalarına yazı dilinde, halk dilinde, özel dillerde (özellikle argoda) rastlanır. Soyut kavramların yazı diline oranla az olduğu hâlk dilinde soyutu somutla anlatma yönelimi oldukça fazladır.

Deyim aktarmalarının türleri şunlardır:

• **Organ ve vücutla ilgili kelimelerin tabiata uygulanması:**

Ağız, burun, kol, boğaz, göz, baş, sırt, bel gibi insanla ilgili organların, tabiata uygulanmasıdır. *Geriye dönüp baktığında, ne sırtlar aşır, ne boğazlar geçtiğini görüp: “ Ya Rabbi! bu kadar yolu ben mi yürüdüm?” diye söylendi.*

b) Tabiat ile ilgili kelimelerin insana uygulanması:

Nasıl insanla ilgili kelimeler başka varlıklara isim oluyorsa, başka varlıklarla ilgili kelimeler de insana isim olabilmektedir. Tabiattaki nesneler için kullanılan “*sert, yumuşak, keskin, sivri, ağır, hafif, pişkin, odun, inci gibi*” kelimeler insanlar için kullanılabildiği gibi, her dilde kullanılan “*aslan, kurt, eşek, öküz, ayı, tilki, melek, şeytan*” gibi hayvan ve varlık isimleri de benzetme yoluyla insanlar için kullanılabilmektedir:

- Annem bir melektir.
- O ne şeytandır, siz bilmezsiniz.
- Her işten sıyrılmasını bilen bir tilkidir o.

c) Somutlaştırma:

Soyut bir durum veya kavramı, aktarma yolu ile, somut kavramları karşılayan kelimelerle anlatmaya somutlaştırma denir. Somutlaştırma benzetmeye dayalı bir söz sanatıdır.

– *Ayaklarının üstünde durmasını bilmelisin, birilerinin kanatları altına sığınmanın zamanı geçmiştir. (Kendi kazancıyla; çabalarıyla yaşamak, “ayakları üstünde durmak” deyiimiyle; birilerinin koruyuculuğunu istemek, “kanatları altına sığınmak” deyiimiyle somutlaştırılmıştır.)*

– *Belli oldu. Komşu kızına abayı yakmış. (aba: kaba giysi)*

– *Öyle sıkıntılıydı ki, kendi kendine: “Kafayı yiyeceğim!” diye söyleniyordu.*

d) Duyularla ilgili kavramlar arasında aktarmalar: Beş duyumuzla ilgili kavramlar arasında ilişki kurarak aktarılmasıdır. Bu mecazlar da deyim aktarması olarak değerlendirilmektedir.

- Dedemin tatlı sohbeti, herkesi etrafına toplardı.(tatlı sohbet)
- Onun acı sözleri, kendisini yalnız bırakmaya yetti. (acı söz)
- Bizi oldukça sıcak karşıladılar. (sıcak karşılamak)
- Selim Han, çok sert mizaçlı bir hükümdar olmalı ki ona Yavuz demişler.(sert mizaçlı olmak)

Ad Aktarması (Mecaz-ı Mürsel):

Birbirleriyle ilgili kavramlardan birini söyleyip ötekini anlatma işidir. Bu söz sanatında benzetme amacı güdülmez. Sadece bir sözün başka bir söz yerine kullanılmasıdır.

- Okul dağıldı. (Ders bitti, öğrenciler evlerine gitti.)
- Ankara bu işe sıcak bakmıyor. (Cumhurbaşkanı ve TBMM)
- Son günlerde Peyami Safa'yı okuyorum. (Peyami Safa'nın eserlerini)

B- KELİMELER ARASI İLİŞKİLER

1- Eş Anlamlılık:

Yazılışları ve okunuşları ayrı olmakla birlikte anlamları bir olan sözcüklerdir. Dünyada konuşulan her dilde “eşanlamli” olarak adlandırılan öğeler vardır. Ancak bunlar tamamen birbirinin aynısı olmayıp, yalnızca yakın anlama gelen kelimelerdir. Bir dil ne kadar çok işlenirse, ne kadar edebî ürün verirse, kavramlar artar, yeni yeni somut ve soyut kavramlar ortaya çıkar. Dilimiz eş anlamlılar açısından incelenecek olursa ne kadar zengin bir kelime hazinesine sahip olduğu ortaya çıkar. “darılmak – küsmek - gücenmek – kırılmak – incinmek - alınmak”; “bıkmak – bezmek – usanmak – sıkılmak”; “dilemek – istemek”; “çevirmek - döndürmek” gibi aralarında ince anlam ayrılıkları olan Türkçe eşanlamli lar dilimizde yaşamaktadır. Ayrıca “değer – kıymet”; “deprem - yer sarsıntısı – zelzele”; “baş – kafa”; “ak – beyaz”; “akıl – us”; “yüz – surat – çehre”; “kent – şehir – il”; “doğru - dürüst” gibi Türkçe kelimeler ve yabancı dillerden alınma eşanlamli kelimeler de vardır.

2- Yakın Anlamlılık: Anlam bakımından birbirine çok yakın olmakla birlikte kullanım yerleri farklı olan sözcüklerdir. Bu sözcüklerde aslında az da olsa anlam farklılığı vardır.

Küsmek, gücenmek, darılmak kelimeleri anlamdaş gibi görünseler de anlam farklılıkları vardır. Şöyle ki:

Arkadaşım bana küsmüş.(gücenme ve darılmadan ileri bir durum)

Arkadaşım bana gücenmiş.(küsmeye yok, bir incinmişlik söz konusu)

Arkadaşım bana darılmış.(gücenmeye göre biraz daha ileri bir durum)

“çalışmak, çabalamak, uğraşmak, didinmek”; “görmek, bakmak”; “öfkelenmek, kızmak”; “dilemek, istemek” kelimeleri de yakın anlamlıdır.

3- Karşıt (Zıt) Anlamlılık: Anlam yönüyle zıt olan sözcüklere zıt anlamlı sözcükler denir. *Beyaz-siyah; güzel-çirkin; İyi-kötü; uzun-kısa; genç-yaşlı; sıcak-soğuk; eski-yeni; büyük-küçük...* gibi kelimeler zıt anlamlıdır.

Ancak, sözcüklerin olumlu-olumsuz biçimleri zıtlık ifade etmez. *gelmek - gelmemek; görmek - görmemek; iyi - iyi değil; güzel - güzel değil* gibi

4-Eşseslilik (Sesteşlik): Yazılışları aynı olmakla birlikte anlamları farklı olan sözcüklerdir.

Yüz : surat, çehre

Yüz : sayı (100)

Yüz- : denizde yüzmekten emir. (geçişsiz fiil)

Yüz- : derisini soymaktan emir. (geçişli fiil)

Bazı sözcükler incelendiğinde köken anlamının genişlemeye uğradığı ve çok anlamlılığı meydana getirdiği görülür. Sesteş kelimelerden farklı olarak, çok anlamlı kelimeler birbirine benzeyen varlıklara ad olurlar.

İnsan kolu, kapının kolu, makinenin kolu, yeşilay kolu, keşif kolu, ceketin kolu; insanın yüzü, kitabın yüzü, yastık - yorgan yüzü gibi. Bu tür kelimeler incelendiğinde sesteşlikten ziyade, çok anlamlılık dikkati çeker.

5. Soyut ve Somut Anlamlılık: Maddesi bulunmayan kavramları anlatan sözcüklere soyut anlamlı sözcükler diyoruz. *Sevgi, saygı, hoşgörü, inanç, nefret, kin, kindarlık, güzel, güzellik, hürriyet, duygu...* gibi birçok kelimeyi saymak mümkündür.

Duyu organlarımızla varlıklarını tespit ettiğimiz, maddenin katı, sıvı ve gaz hallerinden biri halinde bulunan varlıkları anlatan sözcüklere ise somut anlamlı sözcükler diyoruz. *Masa, sıra, kalem, kitap, defter, ağaç, çocuk....*

Bazı sözcükler temel anlam itibariyle somut anlamlı olmakla birlikte kullanım yerine göre soyut anlamlar kazanabilir. *Fareden korktuğunu görünce: "Amma yüreksizmiş diye düşündüm"* Yüreksiz=korkak

6. Dolaylama: Az sözle anlatılabilecek kavramları daha fazla sözcükle dile getirme işidir.

- Atatürk için (Ulu önder, büyük insan, Türklerin atası)
- Ankara için (Türkiye'nin kalbi, Türkiye'nin merkezi)
- Kıbrıs için (Yavru vatan)

7. Anlam değişimleri:

Bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayına “anlam değişimleri” diyoruz. Anlam değişiminde eski anlamla yeni anlam arasında uzak-yakın ilgisi bulunan veya hiç ilgisi bulunmayan yeni bir kavram ortaya çıkabilir.

Mantık açısından anlam değişimleri başlıca beş grupta toplanabilir:

- a) Anlam daralması,
- b) Anlam genişlemesi veya genelleşme,
- c) Başka anlama geçiş (ya da anlam kayması).
- d) Anlam iyileşmesi,
- e) Anlam kötüleşmesi.

a) Anlam daralması: Kelimenin eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi, ilk şekline göre anlamında bir daralma görülmesidir. Eski Türkçe “*oğlan*” (erkek ve kız çocuk, evlat), Türkiye Türkçesinde “*oğlan*” (erkek çocuk); *dirilmek* (*tirilmek*) eskiden yaşamak, öldükten sonra dirilmek anlamındayken Türkiye Türkçesinde sadece *öldükten sonra dirilmek*, kullanımları bu konuya örnektir.

b) Anlam genişlemesi: Anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayıdır.

“*Kültür*” kelimesi aslında “*ekilmeye hazır toprak, tarla*” anlamını verirken, zamanla “*verim, birikim*” kavramındaki anlam sınırının çok genişlemesi ile “yüzyıllar boyunca elde edilen maddi manevi değerler bütünü” anlamını kazanmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinde “*ödül*” kelimesi, yalnız Anadolu ağızlarında “*güreşte kazananlara verilen armağan, mükâfat*” anlamıyla kullanırken, bu *günkü* Türkçede “*her yarışmada kazananlara verilen armağan, mükâfat*” anlamını kazanmıştır.

“*alan*” boş arazi anlamındayken günümüzde uğraşı dalları edebiyat *alanı*, müzik *alanı*, sosyal bilimler *alanı*, fen bilimleri *alanı*, güzel sanatlar *alanı* gibi anlamlar kazanmıştır. “*Kol*” ve “*dal*” kelimeleri de aynı anlam genişlemesine uğramıştır.

c) Başka anlama geçiş: Somut veya soyut nitelikteki kelimelerin benzetme yolu ile kullanılışları dolayısıyla, zamanla anlamlarında meydana gelen kayma veya kayma yoluyla kalıplaşmasıdır. Bu olayın “anlam değişmesinden” farkı, kelimenin benzetildiği şey ile arasındaki anlam bağının tamamen kopmamış olmasıdır. Kimi zaman toplum hayatındaki değişmelere, kimi zaman doğrudan doğruya ruhî etkilere ya da başka nedenlere bağlanan bu değişikliklere her dilde rastlanmaktadır. “*aslanağzı*” (bir çiçek adı); “*Sakinmak*” sözcüğü eskiden düşünmek, tasalanmak anlamındayken günümüzde “korumak, gözetmek” anlamını; “*üzmek*” sözcüğü koparmak anlamındayken duygu bildiren üzmek, üzüntü duymak anlamını kazanmıştır. Bu sözcük, *tespih üzüldü*, yani *tespihin ipi koptu*, anlamında, bugün de kullanılmaktadır.

d) Anlam iyileşmesi: Kötü anlamlı bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması şeklinde tarif edebiliriz. Eski Türkçede çok defa “*yablak*” (kötü, fena) kelimesi ile birlikte kullanılan “*yabız yablak*” (kötü, fena) anlamında XVI. yüzyıldan sonraki gelişme ve ses değişmesi ile bugün Türkiye Türkçesinde “*yavuz*” şekline ve “*iyi, yiğit, kahraman*” anlamlarına dönüşmesi gibi. Bu kelime: “*Yavuz hırsız ev sahibini bastırır.*” atasözünde eski anlamıyla kullanılmaktadır.

Anlam kötüleşmesi: İyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması olayı diye tanımlayabiliriz. Eski Anadolu Türkçesindeki “*canavar*” (canlı, mahlûk) kelimesinin bu gün “*yırtıcı vahşi hayvan*” anlamına dönüşmesi bu konuya ilgi çekici bir örnektir.

3- Karşıt (Zıt) Anlamlılık: Anlam yönüyle zıt olan sözcüklere zıt anlamlı sözcükler denir. *Beyaz-siyah; güzel-çirkin; İyi-kötü; uzun-kısa; genç-yaşlı; sıcak-soğuk; eski-yeni; büyük-küçük...* gibi kelimeler zıt anlamlıdır.

Ancak, sözcüklerin olumlu-olumsuz biçimleri zıtlık ifade etmez. *gelmek - gelmemek; görmek - görmemek; iyi - iyi değil; güzel - güzel değil* gibi

4-Eşseslilik (Sesteşlik): Yazılışları aynı olmakla birlikte anlamları farklı olan sözcüklerdir.

Yüz : surat, çehre

Yüz : sayı (100)

Yüz- : denizde yüzmekten emir. (geçişsiz fiil)

Yüz- :derisini soymaktan emir. (geçişli fiil)

Bazı sözcükler incelendiğinde köken anlamının genişlemeye uğradığı ve çok anlamlılığı meydana getirdiği görülür. Sesteş kelimelerden farklı olarak, çok anlamlı kelimeler birbirine benzeyen varlıklara ad olurlar.

İnsan kolu, kapının kolu, makinenin kolu, yeşilay kolu, keşif kolu, ceketin kolu; insanın yüzü, kitabın yüzü, yastık - yorgan yüzü gibi. Bu tür kelimeler incelendiğinde sesteşlikten ziyade, çok anlamlılık dikkati çeker.

5. Soyut ve Somut Anlamlılık: Maddesi bulunmayan kavramları anlatan sözcüklere soyut anlamlı sözcükler diyoruz. *Sevgi, saygı, hoşgörü, inanç, nefret, kin, kindarlık, güzel, güzellik, hürriyet, duygu...* gibi birçok kelimeyi saymak mümkündür.

Duyu organlarımızla varlıklarını tespit ettiğimiz, maddenin katı, sıvı ve gaz hallerinden biri halinde bulunan varlıkları anlatan sözcüklere ise somut anlamlı sözcükler diyoruz. *Masa, sıra, kalem, kitap, defter, ağaç, çocuk....*

Bazı sözcükler temel anlam itibariyle somut anlamlı olmakla birlikte kullanım yerine göre soyut anlamlar kazanabilir. *Fareden korktuğunu görünce: "Amma yüreksizmiş diye düşündüm"* Yüreksiz=korkak

6. Dolaylama: Az sözle anlatılabilecek kavramları daha fazla sözcükle dile getirme işidir.

- Atatürk için (Ulu önder, büyük insan, Türklerin atası)
- Ankara için (Türkiye'nin kalbi, Türkiye'nin merkezi)
- Kıbrıs için (Yavru vatan)

7. Anlam değışmeleri:

Bir kelimenin gösterdiği anlamdan az veya çok uzaklaşarak yeni bir anlam kazanması olayına “anlam değışmeleri” diyoruz. Anlam değışmesinde eski anlamla yeni anlam arasında uzak-yakın ilgisi bulunan veya hiç ilgisi bulunmayan yeni bir kavram ortaya çıkabilir.

Mantık açısından anlam değışmeleri başlıca beş grupta toplanabilir:

- a) Anlam daralması,
- b) Anlam genişlemesi veya genelleşme,
- c) Başka anlama geçiş (ya da anlam kayması).
- d) Anlam iyileşmesi,
- e) Anlam kötüleşmesi.

a) Anlam daralması: Kelimenin eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi, ilk şekline göre anlamında bir daralma görülmesidir. Eski Türkçe “*oğlan*” (erkek ve kız çocuk, evlat), Türkiye Türkçesinde “*oğlan*” (erkek çocuk); *dirilmek* (*tirilmek*) eskiden yaşamak, öldükten sonra dirilmek anlamındayken Türkiye Türkçesinde sadece *öldükten sonra dirilmek*, kullanımları bu konuya örnektir.

b) Anlam genişlemesi: Anlam kapsamı dar olan bir kelimenin zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayıdır.

“*Kültür*” kelimesi aslında “*ekilmeye hazır toprak, tarla*” anlamını verirken, zamanla “*verim, birikim*” kavramındaki anlam sınırının çok genişlemesi ile “*yüzyıllar boyunca elde edilen maddi manevi değerler bütünü*” anlamını kazanmıştır.

Eski Anadolu Türkçesinde “*ödöl*” kelimesi, yalnız Anadolu ağızlarında “*güreşte kazananlara verilen armağan, mükâfat*” anlamıyla kullanırken, bu *günkü* Türkçede “*her yarışmada kazananlara verilen armağan, mükâfat*” anlamını kazanmıştır.

“*alan*” boş arazi anlamındayken günümüzde uğraşı dalları edebiyat *alanı*, *müzik alanı*, *sosyal bilimler alanı*, *fen bilimleri alanı*, *güzel sanatlar alanı* gibi anlamlar kazanmıştır. “*Kol*” ve “*dal*” kelimeleri de aynı anlam genişlemesine uğramıştır.

c) Başka anlama geçiş: Somut veya soyut nitelikteki kelimelerin benzetme yolu ile kullanılışları dolayısıyla, zamanla anlamlarında meydana gelen kayma veya kayma yoluyla kalıplaşmasıdır. Bu olayın “anlam değişmesinden” farkı, kelimenin benzetildiği şey ile arasındaki anlam bağının tamamen kopmamış olmasıdır. Kimi zaman toplum hayatındaki değişmelere, kimi zaman doğrudan doğruya ruhî etkilere ya da başka nedenlere bağlanan bu değişikliklere her dilde rastlanmaktadır. “*aslanağzı*” (bir çiçek adı); “*Sakinmak*” sözcüğü eskiden düşünmek, tasalanmak anlamındayken günümüzde “korumak, gözetmek” anlamını; “*üzmek*” sözcüğü koparmak anlamındayken duygu bildiren üzülme, üzüntü duymak anlamını kazanmıştır. Bu sözcük, *tespih üzüldü*, yani *tespihin ipi koptu*, anlamında, bugün de kullanılmaktadır.

d) Anlam iyileşmesi: Kötü anlamlı bir kelimenin zamanla iyi bir anlam kazanması şeklinde tarif edebiliriz. Eski Türkçede çok defa “*yablak*” (kötü, fena) kelimesi ile birlikte kullanılan “*yabız yablak*” (kötü, fena, hırçın) anlamında XVI. yüzyıldan sonraki gelişme ve ses değişmesi ile bugün Türkiye Türkçesinde “*yavuz*” şekline ve “*iyi, yiğit, kahraman*” anlamlarına dönüşmesi gibi. Bu kelime: “*Yavuz hırsız ev sahibini bastırır.*” atasözünde eski anlamıyla kullanılmaktadır.

•**Anlam kötüleşmesi:** İyi anlamlı bir kelimenin zamanla kötü veya kötüye doğru giden bir anlam kazanması; bu yönde bir zayıflamaya uğraması olayı diye tanımlayabiliriz. Eski Anadolu Türkçesindeki “*canavar*” (canlı, mahlûk) kelimesinin bu gün “*yırtıcı vahşi hayvan*” anlamına dönüşmesi bu konuya ilgi çekici bir örnektir.

CÜMLE BİLGİSİ (SENTAKS)^[1]

Bir durumu, düşünceyi, duyguyu, olayı, tasarımı yargı bildirerek anlatan, kelime veya kelime dizisine “*cümle*” denir.

Tanıma göre cümlenin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

a) Cümle, bir kelimeden kurulabilir. Bununla birlikte cümlelerde müstakil kelimeler yanında kelime grupları anlamlı bir bütünlük oluşturacak şekilde sıralanabilir.

Cümlenin kurulabilmesi için, yargı bildiren çekimli bir fiil veya ek fiille çekimlenmiş bir isim yeterlidir.

“Geliyorum.”, “Ağladı.”, “Çalıştı.”, “Güzeldir.”, “Öğrenciyim.” vb.

b) Cümlede yargı bildiren unsur yüklemidir. Cümle, yüklem üzerine kurulur. Yüklem bildirdiği yargı, ihtiyaca göre yardımcı unsurlarla desteklenir.

Çıkar.

Dışarı çıkar.

Yüzünün akıyla dışarı çıkar.

İşte böyle yüzünün akıyla dışarı çıkar.

Hesabını doğru veren işte böyle yüzünün akıyla dışarı çıkar. (ÖS., Yüz Akı)

c) Karşılıklı konuşmalarda kullanılan soru-cevap cümleleri bazen sadece yüklemden meydana gelebilir. Hatta “*evet, hayır, yok, değil*” gibi cevap edatları da kullanılabilir. Böyle cümlelerde anlam, kendisinden önceki cümleyle tamamlanır.

Arkadaşı Ahmet’e sordu:

– *İstanbul’da ne yapacaksın?*

– *Gezeceğim. (İstanbul’da gezeceğim)*

d) Yüklem anlamı “özne” ve “tümleç” adı verilen cümle unsurlarıyla tamamlanır. Tümleçler (nesne, yer tamlayıcısı, zarf), cümlenin yardımcı unsurlarıdır. Cümlenin ikinci dereceden önemli unsuru öznedir. Tek kelimelik bir cümlede dahi öznenin varlığı, yüklem taşıdığı şahıs ekinden anlaşılır. “*Çalışıyorum.*” cümlesinde, “-(u)m” şahıs eki, şahıs zamiri cinsinden “ben” öznesini işaret etmektedir.

e) Türkçe cümlelerde “yüklem” genellikle sonda bulunur. Konuşma dilinde ve manzum eserlerde anlatımı güçlendirmek için, yüklemi sonda olmayan devrik cümleler de kurulabilir.

Bu tür söylentiler yeni yeni ortaya çıkmaya başladı.

Yeni yeni ortaya çıkmaya başladı bu tür söylentiler.

f) Cümlede her zaman müstakil kelimeler kullanılmaz. Grup oluşturmuş kelimeleri de kullanırız.

Birden fazla kelimeden oluşan, yargı bildirmeyen ancak varlık, nitelik, durum ve hareketleri karşılayarak cümle içerisinde çeşitli görevler üslenen kelime gruplarının adları, özellikleri ve görevleri aşağıda incelenmiştir.

1.KELİME GRUPLARI:

Kelime grubu, varlığı, niteliği, durumu, hareketi karşılamak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesiyle oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelime topluluğudur. Kelime gruplarının temel görevleri şunlardır:

1- Dilimizde tek kelime ile karşılayamadığımız somut ve soyut varlıkları adlandırmak için kelime gruplarından faydalanılır.

"aslanağzı", "adatavşanı", "Divan edebiyatı", "sayı saymak", "göz atmak", "yazı makinesi" "okuryazar olmamak", "rahmet okutmak" "gidivermek, düşeyazmak" vb.

2- Varlık, kavram, nitelik, durum ve hareketlerin, anlamlarını genişleterek, belirterek, pekiştirerek karşılar.

"Mehmetçik, Türk köylüsünün müşterek adıdır."cümlesi; Mehmetçik, vatan hizmeti için, tarlasını, sabanını, annesini, karısını, çocuğunu terk ederek, ordunun hizmetine girmiş; devletin emirlerine mutlak surette itaat eden, onun gösterdiği gaye uğrunda ölen Türk köylüsünün müşterek adıdır. (MK) şeklinde genişletilerek ifade edilebilir.

A. KELİME GRUPLARININ ÖZELİKLERİ

a) Kelime grupları, cümle ve diğer kelime grupları içinde tek kelime gibi, isim, sıfat, zarf ve fiil görevi yapar.

Büyük devlet olmanın şartlarından biri / de / zengin ve hareketli bir dile / sahip olmaktır.

büyük devlet olmanın şartlarından biri: Belirtili isim tamlaması

büyük devlet olmanın şartlarından biri de: Bağlama grubu

büyük devlet: Sıfat tamlaması / *zengin ve hareketli bir dile:* Sıfat tamlaması

bir dil: Sıfat tamlaması / *zengin ve hareketli:* Bağlama grubu

sahip olmak: Birleşik fiil

b) Kelime grubunun yapısında ve manasında bir bütünlük vardır. Cümle içinde bir bütün olarak değerlendirilirler. Cümlelerin içinde tek bir kelime gibi çekime girerler. İşletme ekleri ile diğer kelime veya kelime gruplarına bağlanırlar.

c) Kelime gruplarında unsurların sırası, konuşma ve şiir dilinde bozulabilir.

“Baktım ve anladım ki o ejderdi canlanan” (canlanan ejder)

Ben, kimsesiz seyyahı meçhuller caddesinin (meçhuller caddesinin kimsesiz seyyahı)

Ben, yankısından kaçan çocuk, kendi sesinin (NFK) (kendi sesinin yankısından kaçan çocuk)

Yürü Altın nesli, demir Oğuz'un (NFK) (Demir Oğuz'un altın nesli)

CÜMLENİN UNSURLARI:

Türkçe cümlelerde özne, tümleç ve yüklem olmak üzere üç unsur vardır. Kurallı cümlelerde, bu unsurların sıralanışı yukarıdaki gibidir. Bu unsurları önem sırasına göre inceleyelim:

A- Yüklem: Cümlede yargıyı bildiren temel unsurdur. İş, hareket, durum, oluş yüklem tarafından karşılanır. Özne ve tümleç, yüklem anlamını desteklemek üzere cümlede bulunur.

Özellikleri:

1) Yüklem çekimli bir fiil ya da ek fiille çekimlenmiş isim soyundan bir sözcüktür:

Çaresizliğinizi izah etseniz anlamaz, anlamak istemez. (ÖS) (Yüklem çekimli fiil)

Sınıfın en çalışkan öğrencisidir. (Yüklem isim)

2) Cümlede yüklem tektir. Bir söz dizisi içindeki yüklem sayısınca cümle var demektir:

Odaya girdim, kapıyı kapadım; ağlamaya başladım.(MAE.)(3 cümle)

Ne şair yaş döker, ne âşık ağlar,

Tarihe karıştı eski sevdalar. (FNÇ.) (3 cümle)

3) Yüklem, kurallı cümlelerde sonda bulunur. Günlük konuşma dilinde, atasözleri, özdeyiş ve şiir dilinde yeri değişebilir:

Gördüm deniz dedikleri bin başlı ejderi;

Gördüm güzel vücudunu zümrütleyen deri

4) Yüklem, bir kelime grubu olabilir:

Türk dilinin sadeleşmesi uğrunda çaba harcayarak çalışanların biri de Ahmet Mithat Efendi'dir. (ASL) (Yüklem, unvan grubu)

Camlara vuran yağmur taneleriydi. (Yüklem, isim tamlaması)

Konuşması hızlı ve anlaşılmazdı. (Yüklem, bağlama grubu)

B- Özne: Cümlede yüklemın bildirdiği işi yapan varlık öznedir.

Özellikleri:

1) Özne, yüklemi isim olan cümlelerde; edilgen fiilli cümlelerde ve yüklemi oluş bildiren fiil cümlelerinde, "olan"; diğer cümlelerde "yapan" unsurdur:

Vatan çalışkan insanların omuzları üstünde yükselir. (özne, olan)

İnsanlar, doğar, büyür ve ölür. (özne, olan)

Arılar, yabancı otlar arasında vızıldıyordu. (AHT) (özne, yapan)

2) Özne, fiile çokluk ve iyelik ekleriyle bağlanır:

Kaşları çatılmış, yüzündeki çizgiler gerilmişti. (OH)

Bizim dertlerimiz, içinde yaşadığımız insanların dertlerine benzemiyor. (OVK)

3) Özne isim cinsinden bir kelime grubu olabilir:

Yahya Kemal'in düşüncesi mekân gibi zaman da tanımıyordu. (AHT) (özne, isim tamlaması)

4) Bir cümlede birden fazla özne bulunabilir:

Keman, ud, ve Melek; zaman zaman hamle eder gibi seslerini yükseltiyorlardı. (SA)

5) Özne, bazı cümlelerde yazılmayabilir. Bu durumda özne fiilin almış olduğu şahıs ekinden anlaşılır ve şahıs zamiri cinsinden tespit edilir:

(Sen) Neden bizimle irtibat kurmadın? (TB)

6) Hitap sözcükleri, yükleme bağlanmadıkları için özne değil, cümle dışı unsurdur:

Maşallah Ata Efendi, siz buralara gelir misiniz? (RHK)

7) Cümlede özneyi bulmak için yükleme "kim, ne" soruları sorulur.

C- Tümleçler: Cümlede yüklemın anlamını yer, zaman, sebep, azlık-çokluk bakımlarından tamamlayan kelime veya kelime gruplarına tümleç denir. Tümleçler, yüklemi tamamlayış biçimine göre çeşitlere ayrılır.

a) Nesne (düz tümleç) : Cümlede yüklemın bildirdiği iş ve hareketten doğrudan etkilenen unsur nesnedir. Nesne, yüklemi geçişli fiil olan cümlelerde bulunur. Yüklemi geçişsiz fiil olan cümlelerde nesne bulunmaz.

Hoca, son notunu yazdırıp dersini bitirdi.

Ders bitti. – Dersini bitirdi; Ali güldü – Aliyi güldürdü. vb.

Özellikleri:

1) Nesne, fiile belirtme durumu ile bağlanır. Belirtme durumu eki almış nesnelere “ belirtili nesne”, ek almamış nesnelere de “belirtisiz nesne” adı verilir:

Şık genç, demin annesinin kalktığı sandalyeyi Resan’ın yanına çekti. (ÖS) (Belirtili nesne)

Ona bir kitap verdim.(Belirtisiz nesne)

2) Belirtili nesnenin cümlede belli bir yeri olmamasına rağmen, belirtisiz nesne daima yüklemın önünde yer alır:

Erkenden kalkar televizyon seyrederdi. (Belirtisiz nesne)

Günün ilk ışıkları içinde Hüseyin, boş fiçılarının üzerine düşman subayının karşılık olarak verdiği konserve kutularını, çikolata ve bisküvi paketlerini yükledi. (Belirtili nesne)

3) Nesne isim tamlaması cinsinden bir kelime grubu olabilir:

Tepede uzanmış, üzerimden geçen bulutları seyrediyordum.(Belirtili nesne, sıfat fiil grubu)

Yaramaz çocuk attığı taşla kuşun kanadını kırdı. (Belirtili nesne, isim tamlaması)

4) Bir cümle içinde birden fazla nesne bulunabilir. Ancak, bu nesneler aynı türden (belirtili veya belirtisiz) olmalıdır. Belirtili ve belirtisiz nesneler aynı cümle içinde yer almaz:

Çılgın yağmur, panjurları, camları, tokatlıyor; fasılalı ısıklarla acı bir fırtına gürültüsü koparıyordu.(ÖS)

5) Cümlede nesneyi bulmak için yükleme "neyi", "kimi ve ne" sorularını sorarız.

b) Yer Tamlayıcısı (Dolaylı tümleç): Cümlede yüklemnin bildirdiği iş,hareket ve oluşun yapıldığı yeri bildiren unsurdur.

Özellikleri:

1) Yönelme (-e/-a), bulunma (-de/-da/-te/-ta) ve ayrılma (-den/-dan/ -ten/ -tan) bildirerek yüklemi tamlayan unsur yer tamlayıcısıdır.

Yavaş yavaş rahlenin yanındaki mindere gitti. (ÖS)(yönelme)

Yemeğimizi mermer döşeli bir sofrada, bir havuz kenarında, küçük bir masanın etrafında yedik. (YKK)(bulunma)

Sana dün bir tepeden baktım aziz İstanbul! (ayrılma)

2) Bir cümlede birden fazla aynı ve ayrı cinsten yer tamlayıcısı bulunabilir:

Bunları salonda, kahvede, tiyatrodan dostlarına okumak en büyük zevki idi. (HFO)

Bazen bu eki almış olan kelimeler zarf görevindedir:

Yaz ortasında, bu sıcak günlerde tatile çıkmamanın uygun olacağını düşünüyorum. (zaman zarfı)

3) Cümlede yer tamlayıcısını bulmak için yükleme "kime, kimde, kimden, neye, nede, neden, nereye, nerede, nereden" soruları sorulur.

c) Zarf (Zarf Tümleci): Cümlede, yüklemın anlamını zaman, durum, ölçü, yer, yön bakımlarından tamamlayan unsurlar zarftır:

Bir haftadan beri sana mektup yazamadım. (RNG)(zaman zarfı)

Dedem koynunda yattıkça benimsin ey güzel toprak.(SN) (zaman z.)

Güzel düşün, iyi hisset; (TF)(durum zarfı)

Öğrenci içeri girdi.(yer, yön zarfı)

Onu ben de pek çok severim. (ölçü, miktar zarfı)

Bu soruyu neden çözmedin?(soru zarfı)

Özellikleri:

1) Cümlede isimler, eksiz veya yön, eşitlik ve bazı hâl ekleriyle; fiiller de zarf fiil ekleriyle zarf görevi yaparlar:

Aylarca yolunu bekledim.

2) Yön, zaman, durum, sebep, vasıta, miktar ve şart bildiren bütün kelime grupları cümlede zarf görevi yapar:

Eve yaklaştıkça içini bir sevinç kaplıyordu.(zarf fiil grubu)

3) Şart cümlesi, ana cümleinin zarfıdır. Yüklemi şart, sebep ve benzetme gibi anlamlarla tamamlar:

Bin yıl doğuda otursa, mistiklerimin ruha verdikleri önemi kavrayamaz. (HEA)

4) "Nasıl, ne zaman, ne ile, kiminle, hangi şartlarda, kim tarafından, niçin, ne kadar, hangi yöne" gibi sorular cümle

tahlilinde zarf unsurunu bulmak için yükleme sorulur:

Bir ay sonra işe başlayacak. (Ne zaman işe başlayacak?)

Bunları iyice temizleyin. (Nasıl temizleyin?)

Konuştuklarını duyunca biraz şaşırdım. (Ne kadar şaşırdım?)

d) Edatlı (ilgeçli) Tümleç: Edatlarla birlikte kullanılan tümleçlerdir.

Yaşına göre boyu oldukça kısa.

Bu kitap sizin için yazıldı.

Arkadaşlarının yanında mahcup olmamak için çalışıyordu.

* Çoğunlukla edatlı tümleçler, yer tamlayıcılarıyla aynı görevde kullanılırlar.

"Güneş sağlığa yararlıdır." yerine "Güneş sağlık için yararlıdır." biçimi de kullanılır.

D. Cümle Dışı Unsurlar: Cümlede fiille ilgisi olmayan, cümleye sadece ilâve edilmiş durumda bulunan, bağlama edatları, ünlem edatları veya ünlem grupları bulunabilir. Bunlara cümle dışı unsurlar adını veriyoruz:

Ey Türk istikbalinin evladı! İşte, bu ahval ve şerait içinde dahi vazifen; Türk istiklal ve cumhuriyetini kurtarmaktır.

CÜMLE ÇEŞİTLERİ

Cümleler anlam ve yapılarına, yüklem türü ve yerine göre şu şekilde sınıflandırılır:

A. Yapısına Göre Cümleler: Cümleler yapılarına göre basit, birleşik, bağlı ve sıralı olmak üzere dörde ayrılır.

a) Basit Cümle: Yargıyı tek yüklemle anlatan cümlelere basit cümle denir.

Oğuzlar Anadolu'ya geldikleri zaman, sağlam bir temel kurdular. Bütün memlekette, milletimizin yıkılmaz esası olan köyleri tesis ettiler. (MK)

Yapısında zarf fiil, sıfat fiil, isim fiil veya bu tür kelimelerden yapılmış bir kelime grubu bulunan cümleler de "basit cümle"dir. Çünkü bu kelime ve kelime grupları yargı bildirmezler:

Ders çalışmadan sınava girdiğine pişman olmuştu.

Derslerime çok çalışıp başaracağım.

b) Birleşik Cümle: Esas yargıyı bildiren bir temel cümle ile, temel cümleyi anlam ve görev bakımından tamamlayan yan cümleciklerden oluşmuş cümle türüdür. Türkçede iki tip birleşik cümle vardır:

1.Şartlı Birleşik Cümle:

Bir cümlenin bir şart cümlesi ile tamamlandığı cümledir. Şart cümlesi tek başına yargı bildirmez. Bir başka cümleyi zaman, şart, sebep ve benzetme anlamlarıyla tamamlar.

Şart cümlesi genellikle, ana cümlenin yüklemine zarf göreviyle bağlanır, ana cümlenin içinde veya başında bulunur:

Yazarın metinlerine sadeleştirme amacıyla da olsa / dokunmamak gerektiğine inanıyoruz.

Rüzgâr şiddetini artırırca denizdeki dalgalar yükselir.

2. İç İçe Birleşik Cümle:

Bir cümlenin herhangi bir görevle başka bir cümlenin içinde yer aldığı cümledir. Yardımcı cümle, ana cümlenin bir unsuru veya o unsurun bir parçasıdır. Bu yapıda ana cümlenin yüklemi genellikle "de-, zannet-, san-, bil-, gör-, görün-, farzet-, düşün-" fiillerin çekimli şeklidir. Ana cümle sonda bulunur. Bu tür birleşik cümlelerde iç içe girmiş yargılar, ortak bir yargıyı açığa çıkarır. Türkçe cümle yapısına uygundur.

Akşam olunca ara sokaklarda satıcının: "Salep var, boza var; salep alın, boza alın." diye çağırdığını duyardık.

c) Bağlı Cümleler: Bağlama edatlarıyla birbirine bağlanmış cümleler topluluğudur. Bu cümleler "ki" ve diğer bağlama edatları ile kurulur.

Ki'li bağlı cümleler: Farsça "ki" bağlama edatı ile bağlanmış cümlelerdir. "ki" edatı ile bağlanan bu cümlelerin her biri tek başına yargı bildiren müstakil birer cümledir.

Bu yapı içinde yer alan yardımcı cümle, genellikle ana cümleyi nesne ve zarf görevi ile tamamlar. Ana cümle başta, yardımcı cümle sonda bulunur. Bu sıralanış Türkçe cümle yapısına aykırıdır:

Şöyle böyle aradan bir ay geçmişti ki, elleri boş, boynu bükük bir şekilde geri geldi.

Diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümleler: Bu cümleler "ve, veya, da, fakat, ama, lâkin, hâlbuki, meğer" vb. edatlarla birbirine bağlanmış cümleler topluluğudur.

Her biri bir hüküm bildiren bu cümleler arasındaki anlam ilişkisi bağlama edatları ile sağlanmakta, pekiştirilmektedir.

Bağlı cümlelerin bir kısmında yüklemnin kip ve şahsı aynı, bir kısmında ise farklıdır. Unsurlarının biri veya bir kaç ortak olan bağlı cümleler de bulunmaktadır.

Türkler öldürülebilir, fakat asla mağlup edilemezler. (Napolyon)

Adalet kutup yıldızı gibi yerinde durur ve geri kalan her şey onun etrafında döner. (Confucius)

ç) Sıralı Cümleler: Birbirleriyle anlam ilişkisi bulunan cümlelerin virgül ve noktalı virgüllerle birbirine bağlanmasıyla oluşan cümleler topluluğudur.

Sıralı cümleler, değişik yargı bildiren iki veya daha fazla cümle ile kurulur:

Bu yayla üstünden tarih geldi,/ geçti;/ destanlar suyunu içti,/ masallar koynunda büyüdü. (FRA)

*** Bir cümle yapı bakımından "basit" "birleşik", "bağlı" ve "sıralı" cümle olma özelliklerinden ancak birine sahip olabilir.

B. Yüklemnin Cinsine Göre Cümleler: İki çeşidi vardır.

a) Fiil cümlesi: Yüklemi çekimli fiil olan cümlelerdir.

Ağacın meyvesi olgunlaşınca başını aşağıya salar. (Atasözü)

*Emrah eder bir bahçecik **tutalım***

*Kırmızı gül goncasına **katalım***

*Gel seninle **sarılalım yatalım***

*Hasret kıyamete kalıp **durmasın.** (Erzurumlu Emrah)*

b) İsim cümlesi: Yüklemi ek fiil ile çekimlenmiş bir isim veya isim soyundan kelime grubu olan cümledir.

İsim ve isim grupları, "İ-" ek fiili ile belirli geçmiş zaman, belirsiz geçmiş zaman, geniş zaman ve şart kipinde çekime girerek yüklem görevi yaparlar.

İsim cümlelerinde kip eki taşımayan yüklem de geniş zaman ifade ederler. En çok kullanılan isim cümlesi, "var", "yok" isimlerinin yüklem olduğu cümlelerdir:

İyiliği ve bağıışı tamamlamak, başlamasından daha hayırlıdır. (Mevlana)

O zaman sokakta bu kadar çok er yoktu. (OA)

C. Yüklemin Bulunduğu Yere Göre Cümleler: Yüklemin cümle içindeki yerine göre iki çeşit cümle vardır:

a) Kurallı cümle (Düz cümle): Yüklemi sonda bulunan cümlelere kurallı cümle denir:

Basından yoksun olan ülkeler, adaletin yararlarından yoksun olurlar. (NK)

b) Devrik cümle: Yüklemi sonda bulunmayan cümledir. Bu tür cümle, konuşanın veya yazarın üslûbu ile ilgilidir. Özellikle şiir dilinde görülür:

Şu yalan dünyaya geldim geleli

Severim kır atı bir de güzeli

Değip on beşime kendim bileli

Severim kır atı bir de güzeli. (Dadaloğlu)

D. Anlamına Göre Cümleler: Anlamına göre üç tür cümle vardır:

a) Olumlu cümle: İşin yapıldığını, hareketin meydana geldiğini bildiren; kısaca yargının gerçekleştiğini anlatan cümlelerdir:

Yüzlerce asır Türk milletiyle beraber yaşayacak olan bu marşı ne vakit okusam, Tacettin Dergâhı'nda Mehmet Akif'in bu şiiri yazarken düşündüğü zamanları hatırlarım. (MN)

*Yapı bakımından olumsuz görünen bazı cümleler, anlamca olumludur. Yükleminde olumsuzluk unsuru taşıyan bir cümle "değil" edatı ile birleşince olumlu bir anlam kazanır. İki olumsuz unsur, cümlenin anlamını olumlu yapar:

Söylediklerinizi anlamıyor değilim. (anlıyorum)

*Yapı bakımından olumsuz olan bazı cümleler, soru yoluyla olumlu bir anlam kazanırlar:

Ben onu görmez olur muyum? (görürüm.)

b) Olumsuz cümle: İşin yapılmadığını, oluşun olmadığını anlatan cümledir. "-ma / -me" olumsuzluk eki, "değil" edatı ve "yok" ismi cümleyi olumsuz yapar:

Günün birinde gökyüzünde güz mevsiminde artık esmer lekeler göremeyeceksiniz. (SFA)

Aba var, post var, meydanda er yok. (YKB)

Gecelerde gözüm uyku tutmadı. Hoş şimdi de uyuyor değiliz ya... (RNG)

"ne... ne..." bağlama edatı da cümlenin anlamını olumsuz yapar:

Artık ne gelen ne beklenen var. (YKB)

*Yapı bakımından olumlu olan bazı cümleler anlamca olumsuzdur. Soru eki "mi" olumlu bir cümleye olumsuz bir anlam katar:

Bu kalabalıkta böyle konuşulur mu? (Konuşulmaz)

c) Soru cümlesi: Sorarak bilgi almayı amaçlayan cümlelere soru cümlesi denir. "hangi, ne, kim, kaç, nasıl" gibi soru kelimelerinden biriyle ya da "evet" veya "hayır" karşılığını isteyen soru eki "mi" ile kurulan cümle türüdür:

Evli misin ergen misin?

Eşin yoktur bir sen misin?

Çark-ı sema nur sen misin?

Bu balkıyan nur da senin. (Aşık Veysel)

Kim demiş ki zamanla gül solar?

Bülbül hiç yorulur mu türküden? (CST)

CÜMLE TAHLİLİ

"Bir iklimin manzarası, mimarîsi ve halkı arasında halis ve tam bir ahenk varsa, orada gözlere bir vatan tablosu görünür." (Aİ)

Bu cümle,

- a) Yapısına göre, şartlı birleşik cümledir.
- b) Yüklem türüne göre, fiil cümlesidir.
- c) Yüklem yerine göre, kurallı cümledir.
- ç) Anlamına göre, olumlu cümledir.

Cümle Unsurları:

1- Temel Cümle:

"Orada gözlere bir vatan tablosu görünür."

Yüklem: görünür

Özne: bir vatan tablosu

Yer tamamlayıcısı: orada, gözlere

2- Yan Cümle:

"Bir iklimin manzarası, mimarîsi ve halkı arasında halis ve tam bir ahenk varsa."

Yüklem: varsa

Özne: hâlis ve tam bir âhenk

Yer tamlayıcısı: Bir iklimin manzarası, mimarîsi ve hâlkı arasında

Yan cümlesi temel cümle zarfı durumundadır.

Kelime Grupları:

bir vatan tablosu: belirsiz isim tamlaması

bir vatan: sıfat tamlaması

hâlis ve tam bir âhenk: sıfat tamlaması

hâlis ve tam: bağlama grubu

bir iklimin manzarası, mimarîsi ve hâlkı arası: belirtili ad tamlaması

bir iklim: sıfat tamlaması

mimarîsi ve hâlkı: bağlama grubu